

Keel ja Kirjandus

11
2023

MARIE UDAM, JOOSEP SUSI, MERILYN MERISTO
Luule(kogu) kui Tuhkatriinu

TAIVE SÄRG
Loomislaul alguste kiigel

MADIS JÜRVISTE
Ametinimetused XVII–XVIII sajandil

SIRLI ZUPPINGU **vestlus** RENATE PAJUSALUGA

MARJU LAURISTIN
Tiit Hennoste ja Loomingu sajand

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Ōim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVI AASTAKÄIK

11
2023

SISUKORD

ARTIKLID

MARIE UDAM, JOOSEP SUSI, MERILYN MERISTO. Ühe Tuhkatriinu lugu.

Luule(kogu) käsitlemine eesti kirjandusõpetuses 1051

TAIVE SÄRG. **Loomislaul alguste kiigel** 1076

MADIS JÜRVISTE. **Ametinimetustest ja sotsiaalsetest rollidest eesti varase leksikograafia põhjal** 1104

INTERVJUU

SIRLI ZUPPING. **Märkamiste märkamine inimsuhtluses. Renate Pajusalu 60** 1123

RAAMATUID

MERLIN KIRIKAL. **Et ema kumaks** 1128

MARJU LAURISTIN. **Kümne sammuga läbi Loomingu sajandi** 1131

Lühidalt 1135

RINGVAADE

Lühikroonika 1137

Kaitstud doktoritööd 1141

CONTENT

ARTICLES

MARIE UDAM, JOOSEP SUSI, MERILYN MERISTO. A Cinderella story: Poetry instruction in Estonian literature education	1051
TAIVE SÄRG. The song of creation on the swing of new beginnings	1076
MADIS JÜRVISTE. Occupational terms and societal roles in early Estonian lexicography	1104

INTERVIEW

SIRLI ZUPPING. Observing observations in human interaction. Renate Pajusalu 60	1123
---	------

BOOKS

MERLIN KIRIKAL. A longing for motherly radiance (Carolina Pihelgas. Vaadates ööd. Kaksikhammas, 2022)	1128
MARJU LAURISTIN. Ten paces through a century of <i>Looming</i> (Tiit Hennoste. Kuldsete lehtede peal. „Loomingu” kirjanduslugu. Tallinn: SA Kultuurileht, 2023)	1131
Annotations	1135

REVIEW

Short chronicles	1137
Defended doctoral theses	1141

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKA = Eesti Kunstiakadeemia; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **EKM** = Eesti Kirjandusmuuseum; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool; **UTKK** = Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

KEELED:

ee = eesti; **ingl** = inglise; **it** = itaalia; **krj** = karjala; **lad** = ladina; **sks** = saksa; **sm** = soome.

Ühe Tuhkatriinu lugu

Luule(kogu) käsitlemine eesti kirjandusõpetuses

MARIE UDAM, JOOSEP SUSI, MERILYN MERISTO

Luuleõpetuse klassik Michael Benton (1978: 114) märkis pea poole sajandi eest tabavalt, et luuleõpetus on inglise keele ja kirjanduse ainekava Tuhkatriinu. Tuhkatriinu metafoor avab üllatavalt täpselt ka luule praeguse asendi Eesti kirjandusõpetuses ja laiemalt hariduseski: rikkalik pedagoogilis-poeetiline potentsiaal jääb kasutamata, poesia tundub hämar ja eemaletõukav, nii et lihtsam oleks selle ees sootuks silm kinni pigistada. Meenub ühe noore pedagoogi naljatlev vastus mõne aasta taguses intervjuus, mis uuris algajate õpetajate töökoormust: kui hakata luulekoguga õpilasele lähenema, pistab viimane kohemaid plagama (Palk 2020: 42).

Luuleõpetus on tõsine asi. Esiteks juba seetõttu, et laiema kultuuri- ja kirjandusteadvuse arusaamad luulest, luule lugemisest ja olulisematest poetidest, teostest ning värssidest kujundatakse ennekõike koolipingis. Luule käsitlemise praktikad mõjutavad otseselt ühiskonna suhtumist luulesse. See seostub omakorda kaanoni kujunemisega: kirjandusõpetuse tavadest ja väärtushoiakutest sõltub autorite ning tekstide esilekerkimine (Hennoste 1997: 63) ja – mis olulisemgi – luulealane huvi ja pädevus. Teiseks, luule kui kõige intiimsema ja intensiivsema keelega suhestumise viisi abil on võimalik koolis kujundada pädevusi ja oskusi, mida ilma poeetika kui võimsa kujundirelvata on keeruline saavutada. See kätkeb keele ja kunsti isiklikku tunnetamis- ja kogemisvõimet. Luuleõpetuse eesmärkideks on muu hulgas poeetiline nauding, rahvusliku kultuuriteadvuse põlistamine, noore inimese poeetilise ja sotsiaalse identiteedi kujunemise toetamine. Küsimus, kuidas luulet õpetatakse, on tõsine küsimus.

Nagu Arne Merilai (2004) on lootusrikkalt väitnud, peaks kirjandusõpetus vastu võtma kujundliku keelekasutuse väljakutse. Seda nimelt seepärast, et:

[...] ilukirjandusliku teksti poeetika on kirjandusõpetuse keskne ainesisu, mille abil toetatakse noore inimese kõigekülgselt kujunemisprotsessi. [...] Kirjandusõpetuse missioon on muu hulgas ilukirjandusteoste sisemiste seaduspärade avastamine, ilukirjandusliku kirjaoskuse kujundamine. Kirjanduses kui lugejakeskses aines võiks õppija omandada lugemise tehnilised võtted, aga ka selle aine tuuma, iseärasused – nimelt poeetika. (Susi, Org 2023: 29)

See on muidugi ideaal. Koolis võiks välja kujuneda luulelugemisharjumus, ent läbimõtlemata ja juhusliku käsitlemise korral tekib hõlpsasti luuletõrge.

Kirjandusõpetuse üle on viimastel aastatel seoses õppekavade ajakohastamisega päris palju arutletud, ennekõike on vaadeldud (kohustusliku) õppesisu ja kirjandustundide mahu küsimust. Samuti on ilmunud kirjandusõpetuse kujunemisprotsessi

vaatlevaid uurimusi (nt Kalamees-Ruubel 2014; Talviste 2019; Vaino 2023). Jätakuvalt puudub aga teadmine sellest, mida ja kuidas koolides tehakse. Luuleõpetuse, luulekaanoni kujunemise, luule oleviku ja tuleviku seisukohalt on oluline Eesti koolide luuleõpetuses selgust saada. Pole näiteks teada, milliseid autoreid koolides loetakse, mil moel luulet käsitletakse ja kuidas õpilasi lugemisel toetatakse. Siinne artikkel on esimene, mis seesuguseid küsimusi esitab. Tegu on seni kõige laiaulatuslikuma uurimusega, mis kaardistab luule positsiooni Eesti koolis.

Uurimus põhineb 2022. aasta sügisel läbi viidud poolstruktureeritud küsitlusel, millele vastas 84 kirjandusõpetajat üle Eesti (vastajatele on edaspidi viidatud V-tähe ja numbriga). Küsimused puudutasid käsitletavaid luuleteoseid, eelistatumaid autoreid, luulekogude käsitusviise, luulehariduses ettetulevaid takistusi. Vaatlesime neid asjaolusid viimaste kümnendite luuledidaktiliste uurimuste valguses. Analüüsisime vastuseid kvantitatiivselt luulekogude arvu, loetavate autorite ja õpetajate lugemiseeliste kohta. Uuringu tuuma moodustasid kirjeldavat vastust eeldanud küsimused, mille eritelus kasutasime juhtumiülest ehk horisontaalset analüüsi.

Artiklis me ei vaatle kogu luuleharidust, vaid keskendume kitsamalt luulekogude käsitlemisele. Sel on mitmeid põhjusi, olgu siinkohal toodud neist neli: 1) luulekogu kui iseseisev kunstiteos on kirjandusõpetuses jäänud pea alati tagaplaanile, ka ainekavades on seda mainitud vaid riivamisi; 2) luulekogu kui tervikteose käsitlemine on kirjandusõpetuse üks teravamaid probleemkohti – õpilased jäetakse asjakohase suunamise ja toetuseta; 3) luulekogu kui tervikteose käsitlemisel töötatakse luulega pikema aja vältel; 4) luulekogude käsitlemise praktikad iseloomustavad luuleharidust ka üldiselt.

Luuleõpetuse kitsaskohad: didaktiline vaade

Suur osa viimasel paaril kümnendil ilmunud luuleõpetusega seotud teadusartiklitest algab tõdemusega, et luuleõpetust on uuritud häbiväärselt vähe. Esile on toodud probleemide kobarad, mille võtab kokku maksiim „õpetajad ei oska ja on ebakindlad, õpilased ei taha ja on hirmul” – st käsitusviisid ja õpetajate ning õpilaste hoiakud ei ole kohased keeruka poeetilise keelekasutuse avamiseks, mistõttu on tegu pigem õppimise jälgendamise kui tõhusa ja sügava õppimisega. Pealegi on noorte tekstikasutustavad praeguseks sedavõrd muutunud, et varasemad käsitusviisid ei tarvitse enam toimida.

Esimene probleemide pundar on seotud **õpetajate** teadlikkuse ja hoiakutega. Uurimused Ühendkuningriigis (nt Poetry in Schools 2006/2007), Austraalias ja USA-s (nt Weaven, Clark 2013; Young 2016), Skandinaavias (Sigvardsson 2020), samuti mitu Eestis kaitstud magistritööd (Paasik 2013; Adamson 2015; Nool 2021; Päll 2023) annavad mõista, et õpetajad tunnevad luule käsitlemisel ebakindlust, neil on vähe kogemust, puuduvad luulealased teadmised ja luulet loetakse üldse vähe. Ei osata leida viise, kuidas poeesia õpilastele tähenduslikuks muuta (Benton 2000; Řeřichová jt 2014), ja iseäranis on murekohaks algajad õpetajad (Poetry in Schools 2006/2007; Young 2016; Dahlbäck jt 2018). Lisaks puuduvad nii aine-

alased kui ka didaktilised tööriistad, samuti jääb vajaka toetavatest metoodilistest ja didaktilistest materjalidest. Rahvusvaheliselt – mis küllap peab paika ka Eesti kontekstis – tuuakse esile tulemuskesksus: õpetajad keskenduvad ainekava täitmisele ja lõpueksamiteks valmistumisele, õpilasest lähtuv tekstikeskne lähenemisviis, mis seab esiplaanile noore inimese arengu ja pingutuse, nihkub tagaplaanile (vt Sigvardsson 2017).

Õpetamistõrge kandub hõlpsasti üle **õpilastele**. Mitmed eri riikide uurimused väidavad, et õpilastes on vaatamata harjumusele tarbida luulelisi tekste (räppmuusika, ühismeedia luule, meemid jms) tekkinud luule suhtes õpitõrge (nt Farber 2015; Creely 2019; Palmiste 2021). Ses tähelepanekus pole midagi uut, kuna vastumeelsusest luule suhtes kirjutati juba aastakümnete eest (nt Benton 1986). Olgugi et lüürika teoreetilistes käsitlustes rõhutatakse, et iha rütmiliselt korrastatud tiheda ja sisekaemusliku teksti järele on jätkuvalt suur (nt Culler 2017: 173), peetakse koolikeskkonnas käsitletavat luulet keeruliseks, elitaarseks, suisa hirmutavaks, kultuuri-loomiselt oluliste luuleteoste nähtavaks ja tähenduslikuks tegemine valmistab raskusi (Dressman 2015). Õpilaste luulealane kogemus – vähemasti kui pidada silmas nn traditsioonilist poeesiat – on ahtake.

Õpilaste jaoks on luule igav, ligipääsmatu. Paljuski tingib selle ebasobiv metoodika, kiirustamine, liigne keskendumine luuletuse formaalsetele tunnustele või vastuoksaks, üksnes vastuvõtja emotsioonidele. Alates eetilisest pöördest kirjandusdidaktikas umbes poole sajandi eest on **luulekäsitlus** lääne kultuuris muutunud retseptsiooniteooriate ja õppijakeskse lähenemise valguses üha enam lugejakeskseks, toetutakse sageli Louise Rosenblatti (1978) välja töötatud lähenemisviisidele ja arusaamadele lugeja ning luuletuse vahelistest suhetest. Sedakaudu on luuleõpetus kaugenenud kirjandusteadusest. Teisisõnu, luuleõpetuses domineerib kas radikaalselt juhuslik lugejakeskne või nn parafrastiline või naiiv-positivistlik käsitlus, „mis taandab kõik õppematerjalis sisalduvad laused ühe ja sama tasandi informatsiooni, mingiks üldlauseks „sisuks”, mis meelde jätta” (Talviste 2019: 44). Viimast iseloomustab Juri Lotmani (2006: 25) kunagine tõdemus, et „tugevasti koolipraktikasse sööbinud metoodika, mille kohaselt vaadeldakse eraldi „ideelist sisu” ja „kunstilisi iseärasusi”, põhineb kunsti põhialuste mittetundmisel ning on kahjulik, sest süstib massilugejasse väärkujutlust kirjandusest kui viisist esitada pikalt ja ilustatult neid samu mõtteid, mida saab öelda lihtsalt ja lühidalt.” Luuletust vaadeldakse kui formaalset objekti, mitte kui lugejat potentsiaalselt raputavat ja kujundavat sündmust. Rahvusvahelistel kirjandusdidaktikute konverentsidel on kerkinud esile tõdemus, et õpetajad käsitlevad luule puhul tasandeid ja nähtusi, mida nad ise ei pea oluliseks – kõrvale jääb luule essents, luule luulelisus.

Kirjandusdidaktika väljal on märgata luuleõpetuse vastu siiski üha suurenevat huvi: üritatakse raputada didaktilisi põhimõtteid (mida, miks ja kuidas õpetada) ja värskendada ajale jalgu jäänud metoodikat. Selle taustaks on asjaolu, et luule positsioon kirjandusõpetuses on üha marginaalsem. Olgugi et eesti ainekavad rõhutavad žanridevahelist tasakaalu, pööratakse koolis luulele võrreldes proosaga vähem tähelepanu (vt Salm 2012) ja see näib olevat nii ka mujal maailmas (nt Simecek, Rumbold 2016; Dahlbäck jt 2018). Nii tajuvad luuledidaktikud teravalt luule kõrvale-

jätmist, samal ajal näevad nad vajadust arusaam luuleõpetusest ümber mõtestada ning naasta kõigepealt küsimuse juurde, mida luule endast kujutab ja mida sellega peale hakata (Creely 2019).

Luuledidaktika kutsub üles lähtuma õpilasest, arvestama muutunud tekstikasutustavasid. Näiteks käsitletakse luule multimodaalsust (nt Xerri 2012; Wandera 2016), visuaalsust (nt Haramija, Batič 2018) ja performatiivsust. Kanooniliste tekstide asemel võiks alustada tehnoloogilise arengu ja võrgustamisega esile kerkinud luuležanridest, näiteks ühismeedialeluulest (Kovalik, Curwood 2019) ja videoluulest (Höglund 2017), või tekstidest, millega õpilased igapäevaselt kokku puutuvad, näiteks räppmuusika (Belle 2016; Päll 2023), kuigi viimase kasutamisse õppetöös võivad õpetajad suhtuda ettevaatlikult (Kumar 2018). Didaktikud – ja kindlasti ka suur osa õpetajaid – otsivad viise, kuidas muuta luule käsitlemine tõhusamaks ja õpilaste luulealane kogemus sügavamaks, kasutades teisi meediume ja kunstivaldkondi: kujutavat kunsti (nt Kleppe 2018), tantsu (nt Delchamps 2018; Jusslin, Höglund 2021), filmi (nt Bryer jt 2014) või arvutimänge (Coles, Bryer 2018).

Interdistsiplinaarsus, multimodaalsus ja aktiivõppemeetodid tõhustavad kindlasti luuleõpetust, aga luule lugemine nõuab ennekõike süvenemist, sest – nagu ütleb pedagoogika alusprintsip – huvi ja mõistmine on süvenemise tulemused. Tekstikeskse emakeeleõpetuse aluseks võiks pidada sügava mõistmise kontseptsiooni, mis lähtub asjaolust, et mõistmine ja teadmine eeldavad kontseptuaalsete teadmiste kindlustamist ja laiendamist. See on aeglane ja mitmeetapiline protsess (vt nt Lantolf, Poehner 2014; Meyer, Coyle 2017). Võtame näiteks ühe metakontseptsiooni – metafoori. **Pealiskaudne õppimine** näeb välja nõnda: õpilane saab teada, mida tähendab metafoor, ja oskab tunnis, õpikeskkonnas selle ära tunda, tõmmata näiteks luuletuses metafoorile joone alla. See on pelgalt esimene samm, sest enamasti on uus teadmine peagi ununenud, püsivat mälusisu ei teki. Nüüd peaks õpetaja, selle asemel et liikuda edasi järgmise teema juurde, aitama õpilasel **luua seoseid** varasemate teadmistega, teiste kontseptsioonidega, õpilase isikliku eluga. Seejärel võiks järgneda kolmas faas: õpilasel tuleks ka metafoori **sõnastada**, seda eri viisidel, erinevates suhtlusesituatsioonides ja eri eesmärkidel kasutada. Alles lõpuks võib liikuda faasi, kus üks metakontseptsioon, näiteks metafoor, muutub omaks, õpilane **mõistab** metafoori ja metafoorsust ning suudab seda **kõikides olukordades kasutada**. Selline protsess on ka luulekogu kui tervikteose käsitlemise alus. Kõik algab arusaamast, et lähtuma peab õpilasest, liikuda tuleb samm-sammult, sügav mõistmine võtab väga kaua aega ja nõuab süvenemist ning pingutust.

Luulekogu kui tervikteos

Luulekogude käsitlemine jääb „sageli juhuslikuks ja pealiskaudseks” (Palmiste 2021: 4). Traditsiooniliselt on tervikteoste käsitlemine näinud välja nõnda: õpilane saab teose pealkirja ja kuupäeva, mis ajaks tuleb teos läbi lugeda, ning sel kuupäeval ootab ees lugemiskontroll. Selline protsess läheb vastuollu aga igasuguse teadmisega õppimisest. Õieti ei tasu säärast lähenemist õppimiseks nimetadagi. Enamasti õpilased

ei teagi, mida nad tegema peavad, ning sageli on luulekogu loetud viimasel hetkel ajasurvel, lõpuni jõudmatagi.

Luulekogude kui tervikteoste käsitlemist on uuritud harukordselt vähe, vaid mõni magistritöö on seda vaadelnud juhendatud lugemise perspektiivist (nt Nool 2021). Tervikteoste käsitlemine pole mujal sugugi nii enesestmõistetav kui Eestis – enamasti töötatakse tekstikatkenditega. Kuivõrd suur osa õpetajakoolitusest nii Tallinnas kui ka Tartus tugineb paljuski Edward Deci ja Richard Ryani (2000) isemääramisteesooriale, siis vaatleme väga põgusalt luulekogu käsitlemise põhitõdesid kolme õppimise aluseks oleva psühholoogilise baasvajaduse aspektist.

Kompetentsusvajadus. Luule käsitlemisel juhtub sageli, et õpilasel pole aega süvenemiseks ega vajalikku tööriistakasti, et sukelduda poeetilisse aegruumi, ning tal tuleb juba enne luuletuste tähenduslikuks muutumist anda vastuseid, lahendada ülesandeid. See toob kaasa olukorra, kus vastused on juhuslikud ning õpitegevuste õnnestumine või mitteõnnestumine pole seotud järkjärgulise pingutamisega, vaid sõltub Jumala armust. Nõnda on kerge tekkima arusaam, et luule on midagi elitaarset ja ligipääsmatut.

Saavutamaks olukorda, kus õpilasel tekib tunne, et ta saab hakkama, peab ta esmalt teadma, mida teha tuleb, kuidas luuletustele läheneda, millele keskenduda – õpilaselt ei saa nõuda luulekogude sügavat mõistmist, kui ta pole nendega varem põhjalikult kokku puutunud, kui teda ei ole aidatud. Õpetaja peaks olema õpilase jaoks olemas, toetama ja toetama teda ka siis, kui tegu on iseseisva lugemisega, kui õpilane on raamatuga üksi – õpetaja peaks seadma fookused, juhendama, motiveerima, naasma tekstide juurde kontaktundides, aitama lugemisaega planeerida, läbivalt tagasi- ja edasisidestama. Uurimused näitavad, et viljakas on näiteks lugemispäevikute või -logide kasutamine: lugemist alustatakse varakult, küsitakse ise tagasisidet, ollakse aruteludeks valmis ning jõutakse sügavamale ja isikupärasema teadmiseni. Ühesõnaga, luulekogu käsitlemine peab aset leidma järk-järgult, samm-sammult sügavamale ja üha keerukamaks minnes.

Autonoomiavajadus. Luulekogule tuleb läheneda õpilase vaatepunktist, arvestada tema lugemis- ja elukogemust, õpistrateegiaid, kaasata käsitlusse materjale ja tekste tema elust. Seetõttu ei ole võimalik luulet lugeda kiirustades, see peab aset leidma õppijale sobivas tempos. Kindlasti peaks õpetaja jälgima, et luulekogude lugemisel oleks õpilasel võimalus ise avastada eri tähendusmustreid, õpetaja ülesanne on suunata, aidata luua seoseid varasema lugemusega, nii et õpilane pakuks omapoolseid tõlgendusi. Niisiis, õpetaja suunab ja toetab, aga ei ütle ette, mida üks või teine luuletus tähendab.

Arvestada tuleks veel paari aspektiga: luulekogu käsitlemine, luuletuste lugemine, õpitegevused peavad olema õpilasele tähenduslikud ja väärtuslikud, need ei saa olla suvalised tekstid ega tegevused, mis noore inimese maailmapildiga ei haaku. Kirjandusõpetajad – ja ilmselt teistegi erialade pedagoogid – peavad autonoomiavajaduse toetamise all sageli silmas valikute andmist. Igasugune valik ei ole aga tõhus. Õpilasel peab olema võimalus langetada luulekogu käsitlemise vältel mõtestatud, tähenduslikke valikuid. Autonoomia puhul on oluline ka õpetaja käitumine negatiivsete emotsioonide korral. Luuletõrge toob klassiruumi tihtipeale õpilaste

negatiivsed hinnangud, viitsimatuse lugeda, haigutused jne – see kõik on normaalne, seda tuleb respektierida, mitte halvustada.

Seotusvajadus. Nagu öeldud, saab luulekogule läheneda üksnes õppija vaatenurgast. Olukorras, kus õpilasel on aega ja piisavalt toetust, pingutatakse rohkem ja jõutakse sügavamale. Õpetajat võiks huvitada iga õpilase mõte, kellegi väljaütlemisi, arusaamu ei ole kohane halvustada. Seotusvajaduse tagamiseks võiks ka luulekogu käsitlemine leida aset üheskoos avastades, ka õpetaja võiks soovida sukelduda poeetilisse aegruumi koos õpilastega.

Luulekogusid saab edukalt käsitleda rühma- ja paaristöödes, mis toetavad omavahelist suhtlemist ja seega seotusvajadust. Usaldusliku õhkkonna loomine on kõige alus, et tekiks oskus sõna võtta, midagi arvata ja enda seisukohti põhjendada, samuti osata anda tagasisidet ja kuulata teisi. Luule käsitlemisel on iseäranis esil õpilase hääl, tema isiklik aegruum ja taju – kõik arvamused on aktsepteeritavad, kuni neid põhjendatakse. Luulekoguga on seda viimast hea harjutada, kuna loominguiline tõlgendus lubab suuremat subjektiivsust ja see omakorda nõuab oma arvamuse argumenteerimist.

Luuleõpetuse kitsaskohad: õpetajate vaade

Nagu eelnevalt öeldud, seostub luulega tugev õpitõrge. Uuring püüdis välja selgitada, mis on õpilaste luulekauguse tagamaad, mis valmistas luule juures raskusi ja mis tekitab hirmu. Peamise murekohana tõid õpetajad küsitluses esile **ilukirjanduse vähese väärtustamise** ja õpilaste **vähese lugemuse**. Kõlama jääb suisa väljapääsmatustunne, pettumus, resignatsioon: „Piirav on tänaste inimeste absoluutne lugemisharjumatus” (V84); „Ilukirjandust väärtustatakse aina vähem, veel kaugemale jääb luule” (V13); „Et nad üldse loeksid midagigi...” (V49).

Kui Merilai osutas **kujundliku keelekasutuse** väljakutsele, siis õpetajad nentisid, et poetika valmistab õpilastele tõsisemaid raskusi, mis tuleb esile ka didaktilistes uurimustes (nt Pieper 2020: 126–127). Väidetud on isegi, et õpilased kipuvad luuletusi lugema proosatekstidena, mida seejuures pole tarvis tõlgendada (Sigvardsson 2017).

[J]ohtuvalt olematust lugemisharjumusest on ka nende fantaasiamaailm olematu. Paat ongi paat, lind ongi lind ja nii edasi. Või võib ka väita, et enamusel neist puudub kujutlusvõime. Sedasi luule juurde minna.... No andke andeks! (V62)

Luulekeele ja kujundite sisuline mõistmine, seega ka luuletuse sisuline mõtestamine. Nad võivad teoreetiliselt kujunditest aru saada, kuid tegelikult luuletuses neid praktiliselt ei näe. Seetõttu on luulekeele mõistmine keerukas. (V14)

Kõige keerulisem tundub olevat mõistmine, et sisu ja vorm kannavad mõlemad ühist eesmärki, annavad koos tähenduse. (V25)

Ei mõisteta põhitermineid. Definitsioon ehk tuubitakse pähe, ent päriselt ei saada sellest aru ning konkreetset stiilikujundit ei märgata luuletuses. Vahest on argikeel nii muutunud, et luulekeele mõistmiseks pole ka põhjust. Vahest aga on asi aasta-kümnete pikkuses igavas luuleõpetuses, mis on jätnud oma jälje läbi vanemate ka praegustele õpilastele. (V13)

Kujundlik keelekasutus ei muutu õpilasele tähenduslikuks, mistõttu jääb ka luuletus arusaamatuks ja seda seostatakse laiemalt aset leidva **süvenemisevõime** nõrgenemisega. Õpetajad tunnevad muret, kuidas suunata õpilasi luulesse süvenema. Küsitluse vastused kinnitasid, et õpiharjumused ei toeta korduvat, süvenenud lugemist: õpilase jaoks ei ole ülesanne abivahend sügavamale poeetilisse aegruumi sukel-dumiseks, vaid tüütu kohustus.

Süvenemine ja ülelugemine tundub tülikas – õpilased on harjunud ülesannetega n-ö kiiresti ühele poole saama. (V24)

Õpilaste jaoks on aina keerulisem metafoore ja teksti mõista, sest loetakse ja süvenetakse aina vähem. (V31)

Omaette probleemide kobar ilmneb seoses õpilastega, kelle **emakeel ei ole eesti keel**. Ilmselgelt on sellisel juhul kujundliku keelekasutuse mõistmine keerukas: „Luulekeeles jäävad keerulised sõnamängud venekeelse õpilase jaoks kau-geks” (V46). Eestikeelsele haridusele ülemineku kontekstis on tegu eriti aktuaalse probleemkohaga.

Õpetajad töid välja ka õpilaste ahta **sõnavara**, millele on luule käsitlemise kontekstis osutatud varemgi (nt Org 2000: 5; Salm 2012: 4). Küsimus pole niisiis üksnes kujundlikus keelekasutuses, vaid kõige lihtsamatest sõnadest arusaamises: „Õpilastel on küllaltki väike sõnavara – paljud luulekujundid jäävad arusaamatuks” (V31); „Otsestest tähendusest ei saa aru. Saati siis teisest plaanist ja mõttest.” (V48)

Õpilaste lugemisharjumuse ja vähese akadeemilis-poeetilise võimekusega käib käsikäes asjakohaste **metoodilis-didaktiliste materjalide puudus**. Katre Talviste (2019: 49) on tabavalt sõnastanud, et „ühenduslülid epiteetide allajoonimise või epiteete sisaldavate fraaside moodustamise ning tekstide „lahtimõtestamise” vahel on väga harvad ja juhuslikud ka kõigis meie kirjanduse õppematerjalides. See tähendab, et põhimõtteline murrang, mida haridusuuendus nõudleb, on suuresti jäetud õpetajate õlule.”

Vajaks just metoodilisi juhiseid, kuidas luulekogu või luuletust käsitleda nii, et see muutuks ka õpilaste jaoks tähenduslikuks. Kuidas veel paremini suunata õpilasi luule mõistmiseni ning kuidas seostada luulet eluga? Sooviks rohkem konkreetseid meetodeid. (V1)

Väärtustan alati praktilisi materjale: lugemissoovitused, tunnikavad, meetodid ja harjutused. Arvan, et neid võiks luule käsitlemiseks olla rohkem, õpetajad võiksid oma loodud materjale ka julgemalt jagada. (V2)

Tunnen puudust tegevõpetajate lahedatest metoodilistest lähenemistest. (V9)

Tunnengi puudust sellest, et oleks mõne konkreetse luulekogu käsitlemiseks materjal/töölehed, näiteks sellised, mida on proosa tervikteoste käsitlemiseks loodud. (V42)

Luule puhul olen küll õppematerjalist puudust tundunud: kuidas võiks käsitleda luuletoest [sic!], mida terve klass loeb? Milliseid tegevusi teha? Mida hinnata? Teoreetiliste näidetega materjali, mida õpilastega kasutada, eriti 3. kooliastmes pole väga häid materjale saada (või pole neid lihtsalt leidnud, kuid tunnen, et õpik ei aita). (V60)

Jõulisemalt reageerivad õpetajad aga palvele hinnata **olemasolevaid õppe-materjale**. Õpikute pakutud lähenemine ei toeta tõhusat õppimist ega luule sügavamat mõistmist, materjalid on igavad, ülesanded ebakohased ja aegunud:

Tunnen puudust kaasaegsest luulest õpikutes (tegelikult siis kaasaegsetest õpikutest). (V4)

Kirjanduseõpikus on antud reeglina ainult luuletus ja mõned küsimused selle põhjal, kuid põhjalikumalt luuletuse käsitluse juhust põhikooli õpikutest ei leia. (V5)

Õppevara on üheülbaline, sageli õpiku autori nägemuse keskne. Kohati liialt tehniline, teisalt keeruliselt kirjutatud. [...] Ülesanded on oma tüübilt liialt sarnased ning kohati pastakast imetud, mitmekülgsema ja loovama lähenemise nimel peab õpetaja ise palju pingutama. (V9)

Õpikud on amortiseerunud ning lisamaterjale pole koolil võimalik soetada, pole vahendeid. (V13)

Kuidas saab hinnata midagi, mida pole, heast gümnaasiumi kirjandusõpikust tunnen suurt puudust. Praeguste sisu ei vasta põhikoolist tulnu tasemele, seevastu ülesanded on äärmiselt lopsikud. (V17)

Praegused materjalid (õpikud) on täis teismelistele kaugeid tekste, kasu oleks sügavamaid analüüse soodustavatest küsimustest ja ülesannetest. (V23)

Tegelikult põhikoolile suurt midagi polegi. Kirjandusõpikutes olev on väga keskine. Luulenäited on üsna rasked. (V51)

Uuring kaardistas, millisest õppevarast, teoreetilisest või metoodilisest materjalist on õpetajatele luule ja luulekogude käsitlemisel abi olnud. Üldhariduskooli õpetajale on luule õpetamisel kõige olulisemaks toeks gümnaasiumiõpik „Poeetika” (2003), mille luuleosa autor on Arne Merilai. Sealt saab vajadusel eri poeetiliste meta-kontseptsioonide definitsioone järele vaadata. Mitmel korral nimetati Contra ja Ilme Mõttuse kogumikku „Luule on mäng. Võtteid ja mõtteid luuletuste kirjutamiseks koolitundides” (2021), Jaak Põldmäe „Eesti värsiõpetust” (1978, 2002) ja Maarika Lipsu ülesannetekogu „Seitseteist võimalust luule käsitlemiseks koolitunnis. Abimaterjal 5.–12. klassi kirjandustundide ilmestamiseks” (2013). Jääb kõlama, et sisukaks luule käsitlemiseks peab õpetaja esmalt leidma aja suureks eeltööks, sest häid ja terviklikke materjale lihtsalt ei ole. Tihti otsitakse materjale eri allikatest: internetist, kirjandusõpikutest, metoodilistest abivahenditest. Materjale põimitakse ülikoolist ja koolitustelt saadud teadmistega. Arvestades ühtlasi emakeeleõpetajale seatavaid ühiskondlikke ja sageli ka koolisisesi ootusi ja vastutust, tekib küsimus, kust peaks kirjandusõpetaja leidma veel aja, et ise midagi lugeda.

Samuti kui luuledidaktilistes uurimustes toodi luule käsitlemise takistusena välja **õpetaja vähesed teadmised luulest ja luulekogudest**. Siin kõlab kaasa pedagoogika kuldreegel: õpetaja ei saa õpetada sügavamalt, kui on tema enda teadmised.

Ütleksin, et piiranguteks ja takistusteks on eelkõige aeg, nagu ta ikka õpetaja töös olema kipub. Mida rohkem jõuan ise lugeda, seda rohkem jõuan ka õpilastele teoseid soovitada. Paraku tunnen, et teadmised luulekogudest võiks olla palju laialdasemad, sest lihtsalt ei jõua ennast kõige kurssi viia. (V24)

Peamine takistus on teadmatus luulekogudest, vähemalt uuematest, hiljuti ilmunud luulekogudest. Mida üldse võiks lugeda anda. (V13)

Minu enda puudulik ettevalmistus, kogemus, oskus teemale läheneda, õpilast luulet lugema motiveerida. (V16)

Mida loevad kirjandusõpetajad?

Eesti kirjandusõpetaja, nagu lugejaskond laiemaltki, loeb proosat. Küsimusele žanrilisest eelistusest vastas koguni 83% õpetajatest, et eelistab esimese valikuna lugeda proosateoseid. Üksnes 13% valis eelistatumaks ilukirjanduse põhiliigiks luule. Veelgi sandimas seisus on näitekirjandus, nimelt vaid 4% vastanutest avaldas draamalembust. Kui 1990. aastate kirjandussituatsiooni juures on korduvalt esile toodud luule marginaliseerumine ühiskonnas ja ka kirjandusvälja sees, siis kirjandusõpetajate lugemisharjumus näib tendentsi süvendavat: kui õpetaja loeb proosat ja õppematerjalid on proosa poole kaldu, siis koolitunnis loetaksegi ennekõike proosat.

Sedavõrd mustvalge kõik muidugi pole. Mitu õpetajat tõdes, et meeleldi loevad nad kõike, et ühe põhiliigi eelistamine on tinglik: „Ma ei eelista midagi, lihtsalt proosa lugemise maht on kõige suurem. Ülikooli diplomitöö tegin luulest.” (V72) Ja

teine õpetaja: „Ma eelistan eelnevast valikust kõike, aga kõike valida ei saa. Ma ei ole sellele usku, et kirjandusõpetaja on ühe põhiliigi lugeja.” (V18)

Uurides konkreetset luule lugemise harjumuse kohta, selgus, et viiendik õpetajatest loeb luulet harva (19%) või ei loe üldse (2%). Sageli loeb luulet umbes kolmandik õpetajatest, pooled vastanutest teevad seda aeg-ajalt. Seejuures toodi välja tõsiasi, et luule lugemine on seotud ametikohustustega: „[---] sage luulelugemine ripub ära mu tööst. Muidu, mine sa muidugi isahane tea, ma selle poeesiaga ilmselt nii tihti läbi ei käiks.” (V62) Lisame isikliku tähelepaneku: vähemasti õpetajakoolituse tudengid ei kipu luulet lugema.

Palusime õpetajatel nimetada oma meelispoete. Ühtekokku nimetati 126 autorit, kusjuures kõige populaarsemad luuletajad on kirjandusõpetajate seas Kristiina Ehin ja Doris Kareva, keda mainiti vastavalt 36 ja 28 korda. Kui kõrvale jätta Leelo Tungal, keda mainitakse suure tõenäosusega seetõttu, et tema luule on esindatud põhikooli esimestele klassidele mõeldud kirjandusõpikutes, siis ühtegi teist nüüdisluuletajat ei mainitud vähemalt kümnet korda. Seejuures on Ehin populaarseimatest ainus, kes debüteerinud viimase 35 aasta jooksul. Sellele, et õpetajad ei ole nüüdisluulega sina peal, on varem osutanud Ele Adamson (2015: 109). Ülejäänud meelisluuletajad on varasest eesti luulest (Juhan Liiv), arbujad (Betti Alver ja Marie Under), 1960. ja 1970. aastate luuleuuenduse autorid (Artur Alliksaar, Jaan Kaplinski ja Juhan Viiding), sekka mahub Karl Ristikivi oma ühe luulekoguga. Rohkem kui korra mainiti veel viit eesti nüüdisluuletajat: Mathura, Sveta Grigorjeva, Tõnis Vilu, Carolina Pihelgas ja Lauri Sommer.

Tähelepanuväärne on seegi, et kui proosakirjanduse puhul paistab välisautorite ja eesti kirjanike vahel valitsevat tasakaal, siis luule lugemises (ja ka luule käsitlemises) on esil pelgalt eesti autorid. Rohkem kui korra nimetati järgmisi välisautoreid: Rumi, lord Byron, Emily Dickinson, Sylvia Plath, Charles Bukowski, Jevgeni Jevtušenko, Edgar Allan Poe, William Shakespeare. Mingit seost nende nimede taga on keeruline tabada. Üldiselt on selge, et eesti kirjandusõpetaja nüüdisluulet ei armasta ja välisluulet ei loe.

Mida loetakse kirjandustundides?

Mitu õpetajat toob välja, et luulet analüüsitakse õppeaasta jooksul sagedamini kui vaid ühel korral, aga luulekogu kui tervikteoseni ei jõuta: „Pigem loeme erinevate autorite luuletusi, tervikteosele panem vähem rõhku” (V5); „Käsitleme küll mõne kirjaniku luuletusi kogumikkudest, kuid tervikteosena luulekogu ei ole käsitletud” (V63). Ühe õpetaja hinnangul on õpilased II kooliastmes veel liiga noored luulekogu käsitlemiseks, leidis ka õpetaja, kes arvas, et põhikoolis ei peakski luulekogusid lugema, sest „see tapab luulehuvi” (V9).

Kirjanikke, kelle luulekogusid õpilastega käsitletakse, mainiti meelispoetidest (126) oluliselt vähem: 70. Küsimuse all, missuguseid luulekogusid põhikooli ja gümnaasiumi kirjandusõpetuses käsitletakse, nimetati enamasti autoreid, vähem konkreetseid tervikteoseid, mis on ka mõistetav, sest sageli antakse just luulekogude

käsitlemise juures õpilasele valikuvabadus. Nimetati 39 põhikoolis ja 48 gümnaasiumis käsitletavat autorit. Põhikooliõpetajad tõid välja 24 ja gümnaasiumiõpetajad 14 luulekogu pealkirja. Alljärgnev tabel annab populaarsuse järjekorras ülevaate tänapäeva koolides enim käsitletavatest autoritest, kes ilmselt ongi laiemas kirjandusteadvuses järgnevatel kümnenditel kesksel kohal. Mingit ühtsust eesti luuleõpetuses sel tasandil esile ei kerki – kõige populaarsem autor on taas Kristiina Ehin, aga temagi luulekogu käitlesid üksikud õpetajad. On autoreid, kelle käsitlemine on seotud pika kirjandusõpetuse traditsiooniga (Liiv, Koidula). Võib oletada, et suur osa eestlasi nimetabki luuletajatest nimesid, nagu Ehin, Contra, Liiv, Koidula ja Kareva.

Tabel 1. Enim käsitletavad autorid põhikoolis ja gümnaasiumis.

Autor	Põhikoolis	Gümnaasiumis
Kristiina Ehin	10	5
Contra	10	2
Juhan Liiv	6	3
Lydia Koidula	4	1
Doris Kareva	3	2
Paul-Eerik Rummo	2	3
Jürgen Rooste	2	3
Jaan Kaplinski	3	1
Leelo Tungal	4	0
Wimberg	3	0
Ilmar Trull	3	0

Ajakohastatud õppekavades nimetatakse ka kindlad autorid, keda kõik eesti õpilased peaksid lugema: „Selleks et hoida kultuuri järjepidevust ning kujundada põlvkondlikku ja rahvuslikku ühisteadvust, on gümnaasiumis oluline lugeda ja ühiselt käsitleda eesti kirjanduse klassikuid ja tüvitekste, teiste hulgas [...] B. Alveri, P.-E. Rummo, J. Kaplinski, J. Viidingu ja D. Kareva luulet” (GRÕK 2023: 10). Ja „Eesti luule esindusautorid põhikoolis on L. Koidula, Juhan Liiv, M. Under, H. Runnel ja L. Tungal” (PRÕK 2023: 11). Neid autoreid tingimata koolis praegu ei käsitleta, selleks ei ole ka sobivat õppevara. Küll on selge, et kindlate nimede võrra jääb vähem aega, et tegeleda autorite, teoste ja tekstidega, mis oleksid õpilasele ehk tähendusrikkamad.

Niisiis ei loeta luuleklassikat eesti kirjandusõpetuses eriti luulekogudena. Õpetajad tõid kahel korral välja, et käsitlevad tervikteosena Ehini luulekogu „Aga armastusel on metsalinnu süda”, ühel korral nimetati kogu „Janu on kõikidel üks”. Kaks korda toodi käsitletavate teostena välja Contra kogud „Contrarünnak” ja „Legoist”, ühel korral nimetati kogu „Bussijaamas on Valgre Raimond”. Kuigi fs populaarseimate autorite sekka ei jõudnud, tõid kaks õpetajat siiski välja, et käsitlevad luulekogu „2004”.

Luulekogu valikukriteeriumid

Õppekava näeb ette, et põhikooliõpilane loeb kooliaastas vähemalt neli (st neljandast kuni üheksanda klassini kokku vähemalt 24), gümnaasiumiõpilane igal kursusel kolm või neli (st kolme aasta peale kokku 15–20) tervikteost. Nii 2023/2024. õppeaastast kohustuslikuks muutunud põhikooli ajakohastatud ainekava kui ka õppeaastast 2024/2025 kohustuslikuks muutuv gümnaasiumi ajakohastatud ainekava rõhutavad žanridevahelist tasakaalu. Niisiis võiks eeldada, et alates 5. klassist, mil eesti keel ja kirjandus muutuvad eraldi õppeaineteks, loeb õpilane igal aastal vähemalt ühe luulekogu. Kõik vastanud gümnaasiumiõpetajad seda ka eeldavad ning nende seas leidis poeesiaentusiaste, kes paluvad läbi lugeda kaks või enamgi luulekogu. Ent pea veerand (23%) põhikooliõpetajatest ei ole luulekogude kui tervikteoste lugemist õppeprotsessi lisanud. Tervikteoste valik on tegelikult proosa poole kaldu, isäranis kui vaadata näiteks koolide kodulehekülgedel avalikult kättesaadavaid lugemisnimekirju.

Luulekogude valik ja selle valiku langetamine kui õppeprotsessi osa võiks alata eesmärgiseadest ja küsimusest, mida peaksid eesootavad õpitegevused õpilases arendama. Ajakohastatud õppekavades on põhjalikult kirjeldatud, millest tuleb tervikteoste – sealhulgas luulekogude – valikul lähtuda. Isäranis oluline on avalause, mis annab mõista, et koolis halba kirjandust ei loeta. Lahtiseks jääb aga, mida kujutavad endast põhjendatud proportsioonid.

Kirjandusteoste valiku põhikriteeriumideks on **kunstiväärtus, humanistlik suunitlus ning positiivne mõju** õpilastele, teoses püstitatud **probleemide aktuaalsus** õpilaste kõlbelisel kasvatamisel ning sallivuse kujundamisel. Samuti peetakse teoste valikul silmas õpilaste **eakohaseid psühholoogilisi ja intellektuaalseid võimeid ning huvisid**. Lugemisvara valikul arvestatakse **eesti ja maailmakirjanduse, klassikalise ja tänapäeva kirjanduse ning eri žanre esindavate luule-, proosa- ja draamateoste põhjendatud proportsioone**, nais- ja meesautorite esindatust ning kooliastmele kohaseid teemavaldkondi. Tervikteoste valikul võib õpetaja jagada soovitusi, arvestades nii õpilaste eelistusi, huvisid kui ka lugemisvõimet. [---]

Kultuuri järjepidevust ja põlvkondlikku sidusust silmas pidades peab tervikteoste soovituslik valik sisaldama **rohkesti eesti väärtkirjandust** (sh tüvitekste, klassikateoseid), mida käsitletakse ühiselt. (PRÖK 2023: 11; meie rõhutused)

Luulekogude valik ja nüüdisluuletajate vähesus on seotud luulekogude **piiratud kättesaadavusega**, mille tõid soovitud teoste käsitlemise takistusena välja pea pooled õpetajad ja millele on tähelepanu juhitud ka varem (nt Kullo 2021). Eriti suur puudus on tänapäevastest luulekogudest ja ühekordse trükiga teostest. On pea võimatu saavutada olukorda, kus üks ja sama luulekogu oleks tervele klassile kättesaadav.

Ma loobusin ühe luulekogu valimisest seetõttu, et raamatukogu(de)s ei ole nii palju koopiaid, et kõik õpilased saaksid koos sama luulekogu lugeda. (V11)

Piirab kindlasti ka see, kust võiks kogu saada, sest luulekogu tervikteosena on raamatukogudes (ka Tallinnas) vähem kui n-ö kohustusliku kirjanduse nimekirja kuuluvaid proosateoseid. (V13)

Ja väga oluline on kättesaadavus: et terve suur klass saaks raamatukogudest raamatud kätte. See on väga suur väljakutse kirjanduse õpetajale. (V50)

Kuidas õpetajad käsitletavaid luulekogusid valivad? Arvestatakse põhiliselt kolme kriteeriumiga: õpilase, õppekava ja õpetaja enda eelistustega. Enamasti tuli õpetajate vastustest esile üks valikukriteerium kolmest, kuid oli ka neid, kes töid välja, et nad kombineerivad valikul õpilase huvisid ja õppekava läbivaid teemasid.

Ligikaudu pooled vastanud õpetajatest lähenevad luulekogu valikule õpilasest lähtuvalt: oluliseks peetakse **luulekogu eakohasust, õpilaste huvisid, luulekogu kõnetavust ja mahtu**.

Kriteeriumid puuduvad, õpilased teevad omad valikud. Põhiprintsiibiks on eakohasus. (V33)

Eakohasus. Takistuseks on luulekogude keerukus, pigem annaks klassikuid gümnaasiumiõpilastele. (V58)

Valikult püüan lähtuda klassi õpilaste huvidest. Nii sai valitud Contra luulekogu just selle alusel, et klassis oli palju spordihuvilisi ja sai selle üldiselt siduda spordi ja liikumise teemaga. (V5)

Peamiselt valin kõnetavuse järgi: olen uurinud õpilastelt nende huvisid, proovin soovitada vastavalt sellele. Samuti vormi mõttes kõnetavuse järgi: liiga keerulised tekstid olen senimaani kõrvale jätanud. (V25)

Valin tavaliselt õhemad, et oleks aega süveneda. (V79)

Mitu õpetajat tõi välja, et lähtuvad luulekogude valikul **õppekavast**.

Kriteeriumiks on seos ülejäänud kursusega (ajastu, autor, teised käsitletavad teosed). (V2)

Selleks et õppijal oleks võimalus ise valida, annan kriteeriumid, mis lähtuvad ennekõike kursuse oodatavatest õpitulemustest. (V10)

[R]iiklikus õppekavas nimetatud autorite hulgast. (V20)

Nimetati teisigi õppekavast sõltuvaid kriteeriume. Näiteks märgiti, et luulekogu valikut mõjutavad olemasolev õppevara ja teksti ajakohasus. Mitmel korral öeldi, et

eelistatakse eesti autoreid. Samuti arvestatakse, et valitud teksti vorm või sõnavara oleksid õpilasele jõukohased.

Vaid väike osa vastanutest tõi välja, et valik langetatakse lähtuvalt **õpetaja huvist**. Sellegipoolest ei tasu õpetaja eelistusi alahinnata. Keeruline on ju käsitleda teost, mis endale ei meeldi. Õpetaja roll on otsustav ka juhul, kui käsitletav luulekogu valitakse õppekavas nimetatud autorite hulgast või püütakse lähtuda õpilase huvidest. Siinkohal saavad määravaks õpetaja lugemus ja luulealased teadmised.

Varasemad uuringud on näidanud, et õpetajad eelistaksid käsitleda kogu klassiga üht ja sama tervikteost, sest see annab võimaluse teose põhjalikumaks analüüsiks ning tekstikeskseks lähenemiseks (vt nt Vapper 2018: 29). Ent vähese kättesaadavuse tõttu käsitletakse pigem erinevaid kogusid, mistõttu tõuseb esile lugeja- ja autori-keskne lähenemisviis (Kullo 2021: 35, 47).

Õpetajal tuleb esmalt otsustada, missuguseid luulekogusid käsitlema hakatakse ning kes selle otsuse üldse langetab: kas õpilane või õpetaja. Lugemisuuriad on tõdenud, et mõtestatud valikuvabadus tõstab lugemismotivatsiooni ja annab võimaluse lugemisosaduse tekkeks (nt Sulkunen, Arffman 2010: 103). Uuringust selgus, et üks osa õpetajatest kasutab vaba valikut (õpilane loeb, mida hing ihkab või mis kätte satub), teised toovad välja, et kuna õpilased luulemaailmas hästi ei orienteeru, siis pole päris vaba valiku andmine mõistlik ja kasutatakse suunatud valikut (õpilane valib etteantud kriteeriumide alusel). Viimane on didaktiliselt eelistatum lähenemine, kuivõrd – nagu taas ütleb pedagoogika kuldreegel – õpilane ei tea enamasti, mis on tema arengu jaoks tarvilik. Suunatud valik austab ühelt poolt õpilaste autonoomsusvajadust, teisalt võimaldab valikuid teha turvaliste piiride raames.

Lasen õpilastel luulekogu valida suunava valiku alusel, kuna õpilased on üsna „luulekauged” ning vaba valiku andmine luule kontekstis poleks minu arvates kuigi arukas ja mõttekas, see ei täidaks eesmärki. (V24)

Luulekogude käsitlemine

Nagu öeldud, valmistab õpetajatele muret didaktiliste ja metoodiliste materjalide nappus, samuti kerkib luuledidaktilistest uurimustest esile vajadus ajakohastada käsitusviise, lugemisstrateegiaid ja laiemalt luuleõpetuse metoodikat. Kuna õpetajad peavad enamasti õpitegevused ise välja mõtlema ja tugimaterjale on vähe, on ka mõistetav, et sageli kasutatakse iganenud meetodeid ja õpitegevusi. Tarvis oleks „erilaadseid, mitmekülgseid ja toetavaid õppematerjale, millega õpilased saaksid töötada nii iseseisvalt kui grupina” (Kivi 2017: 75), tuleks sünteesida traditsioonilisi ja kaasaegsemaid lähenemisviise (Adamson 2015: 33).

Uuringu aluseks oleva küsimustiku koostajate lähtekoht oli, et luulekogu käsitlemine jaguneb vähemasti neljaks eri õpitegevusi hõlmavaks etapiks, mis johtuvad traditsioonilisest enne – lugemise ajal – pärast struktuurist: 1) tervikteose lugemisele häälestavad tegevused enne luulekogu juurde jõudmist, 2) suunavad tegevused

luulekogu lugemise ajal kontakttunnis, 3) suunavad tegevused luulekogu iseseisva lugemise ajal, 4) reflekteerivad tegevused pärast luulekogu lugemist. Vaatleme nende neli etapi kaupa, kuidas näeb välja luulekogude käsitlemise õppeprotsess.

1. Häälestus. Mõnel üksikul korral vastati, et enne luulekogu lugemist ei tehta midagi. Enamasti üritatakse õpilast tervikteose lugemisele häälestada (tabel 2).

Tabel 2. Õpitegevused enne luulekogu iseseisvat lugemist.

Õpitegevus	Tegevust läbi viivate kirjandus-õpetajate osakaal
Poeetika ja kirjandusteadusliku terminoloogia meenutamine/õppimine	48%
Üksikluuletuste analüüs	32%
Taustateadmiste loomine ajastu, autori, teema jms kohta	30%
Ühine luuletuste lugemine ja kuulamine	20%
Luulekogu sirvimine, sellega tutvumine	11%
Ennustamine, ootuste kaardistamine	7%
Loovkirjutamine	6%
Luule olemuse üle arutlemine	5%
Luuletuse päheõppimine	5%

Üksikjuhtudel nimetatakse luulekogu lugemisele eelnevate tegevustena ka muusika kuulamist, luuletuste illustreerimist, lugemisstrateegiatega tutvumist, õppekäike või raamatukogutundi. Peamisteks meetoditeks, mida ülaltoodud õpitegevuste läbiviimiseks kasutatakse, on rühmatöö ja arutelu. Arutelu on kindlasti oluline ja populaarne viis kirjandusest mõtlemise arendamiseks, teose paljutäenduslikkuse avamiseks, ehkki viimasel ajal on sageli polemiseeritud arutelu kui õppemeetodi rakendamise sisukuse, struktureerituse ja metoodilise põhjendatuse üle (vt nt Säre 2021). Uuringust ei selgunud, missuguseid arutelumeetodeid kasutatakse ja kas tegu on tõhusa arutelu või ülekuulamist meenutava küsimusevastuse formaadiga.

Tabel 3. Enim käsitletavat metakontseptsioonid.

Põhimõiste	Nimetamiste arv
Metafoor	39
Epiteet	37
Võrdlus	33
Riim	31
Värss	28
Isikustamine	24
Rütm	21
Vabavärss	20
Stroof	17
Lõppriim	16
Algriim	15
Kordus	11
Kõnekujundid	10

Pea pooled õpetajad märkisid, et tegeletakse poeetika põhimõistete meenutamise või õppimisega. Valdavalt pööratakse sellele tähelepanu enne luulekogu lugema asumist, kuid seda tehakse ka järgmistes luulekogu käsitlemise etappides. Kõigil õpetajatel oli võimalik nimetada poeetika põhimõisteid, mida õpilastega käsitletakse (tabel 3).

Samuti selgus küsitlusest, et luule analüüsimisel saavad sisulistest ja vormilistest kategooriatest enim tähelepanu kõnekujundid, temaatika, tähendus, rütm, pealkiri ja kõlakujuundid.

2. Õpitegevused kontakttundides. Koguni viiendik õpetajatest tervikteose lugemise ajal tunnis teoseid ei käsitlegi (tabel 4). Teisisõnu, õpilased tegutsevad luulekogudega üksnes iseseisvalt.

Tabel 4. Tervikteosega seotud õpitegevused kontakttundides.

Õpitegevus	Tegevust läbi viivate kirjandusõpetajate osakaal
Arutelu/vestlus (paaris, rühmas, klassis)	38%
Suunavad küsimused/vaheülesanded/juhised	31%
Ei tehta midagi	20%
Ühine lugemine/ettelugemine	13%
Üksikluuletuste analüüs	13%

Üksikutel kordadel nimetati muid tegevusi: luulekogu valiku põhjendamine, lugemisfookuse andmine, lemmikluuletuse valimine, lugemismuljete jagamine, info otsimine autori ja tausta kohta, muusika kuulamine, joonistamine, ise värsside sepsitamine, salmiku koostamine. Kirjeldati ka mõnd täpsemat meetodit, mis põimivad eri õpitegevusi (nt arutelu, analüüs, küsimuste esitamine).

Üks tehnika on luule n-õ raputamine, kus sõnu asendades, kustutades või lisades saab nuputada tähenduste ja sisu, aga ka vormi, teemadel. Kõige etem arutelu on siis, kui õpilastel tekib spontaanselt siira huviga küsimusi. Ammutan ka improteatri ja loovkirjutamise meetoditest inspiratsiooni (nt tähenduslike sõnade looks sidumine ja tegelase lammutamine). (V15)

Tunnis tegeleme tunnis loetavaga, ja palju: loeme, paneme proosasse, sõnastame ümber jne. Töölehed, ülesanded tekstiga, arutelu. (V17)

Luulekogu käsitlemine kontakttunnis annab võimaluse õpilastele jooksvalt tagasisidet anda.

Tundides toimub tagasisidestamine eelkõige suulisel vormis ja olen üritanud tundi planeerida nii, et eelkõige õpilased arutlevad ja annavad üksteisele tagasisidet, ning muidugi esitan ka ise suunavaid küsimusi ja annan tagasisidet. (V24)

Tagasisidestamine toimub pidevalt, sest tavaliselt pole õppijad harjunud luulega tegelema, nad vajavad seda, et saaksid vahepeal mõtteid välja öelda ja ka kuulda, mida klassikaaslased ütlevad: sageli saadakse ka sealt inspiratsiooni. (V8)

3. Õpitegevused iseseisva lugemise ajal. Kolmandik õpetajatest jätab õpilased luulekogu lugemise ajal üksi, ei toeta ega suuna neid – tagasi- ja edasiside jäetakse etappi, mil luulekogu on juba iseseisvalt läbi loetud. Selle põhjuseks saab olla vaid nõrk ainedidaktiline teadlikkus: „Juhend on ette antud, tagasiside tuleb pärast” (V73); „Pigem on tagasiside siis, kui õpilane tutvustab teost klassile” (V74).

Ligikaudu 60% õpetajatest annab õpilastele juhtnöörid või fookused luulekogu iseseisvaks lugemiseks. Selle levinuim viis on ette anda mõni suunav küsimus või ülesanne. Mõni vastaja ka täpsustas, mis on küsimuste või ülesannete fookus.

Mul on küsimused, mis suunavad leidma kujundirikkaid luuletusi, suunan otsima modernseid väljendusvahendeid. Palun luua leida seoseid oma isiklike mõtete ja nüüdismaailma probleemidega. (V12)

Ülesanne leida nt erinevaid tundeid ja meeleolu tekitavaid luuletusi. Jälgida, kuidas luulekogu on üles ehitatud – milliseid teemasid on käsitletud, kuidas luuletused on järjestatud. (V40)

Palun kodustele ka kõvasti ette lugeda. Arutada mõtete ja emotsioonide üle. (V51)

Üks iseseisva lugemisega seotud õpitegevusi on lugemispäeviku täitmine. See tähendab, et tervikteose lugemine on jaotatud etappideks, mille järel tuleb vastata küsimustele või lahendada teksti kohta ülesandeid.

Kasutan lugemispäevikut, kus kaardistatakse ootused ja eelteadmised ja seejärel on vähemalt neli sissekannet, kus on nt kindlama suunaga ülesanne (nt jälgida nimesid teoses ja võrrelda nende tavaelu tähendust; jälgida tegelast/ tegelasi; otsida üles sündmused; jälgida sõnavara. (V15)

4. Lugemisjärgne refleksioon. Enamasti töid õpetajad välja mitu lugemisjärgset õpitegevust, mille seast tehakse eri aastatel erisugune valik (tabel 5).

Tabel 5. Õpitegevused pärast iseseisvat lugemist.

Õpitegevus	Tegevust läbi viivate kirjandus-õpetajate osakaal
Suuline esitlus/kaaslastele tutvustamine	48%
Iseseisev suuline või kirjalik analüüs	32%
Luuletuste deklameerimine	26%
Loovülesanne	15%
Luulekava/luulepõimiku koostamine	10%
Loovkirjutamine/omaloomingulise luuletuse kirjutamine	6%

Pea pooled õpetajad lasevad õpilastel koostada suulise ettekande, mille eeltöö ja esitlemine võivad hõlmata teisi õpitegevusi, näiteks luuletuste analüüsi, deklameerimist, taustainfo otsimist. Suurem osa õpetajatest viib läbi mitmesuguseid õpitegevusi juba enne luulekogu lugemist ja lugemise ajal. Vähem on neid, kes esimesed etapid

vahele jätavad – sellisel juhul on lugemisjärgsed õpitegevused näiteks arutelu, luuleanalüüs, muusika kuulamine. Üksikutel juhtudel kirjutavad õpilased pikemaid töid, nagu kirjand, lugemiskontroll, arvustus või kokkuvõte.

Lisaks toodi näiteid konkreetsetest loovülesannetest.

Rühmatöö näidetena olen kasutanud vestlussaadet (kohtuvad sama luulekogu või erinevaid teoseid lugenud õpilased, kes peavad teoste põhjal etteantud punktidest vestlema, kõrvutama teoseid ja oma lugemiselamusi, mõtteid); kirjandusrühmituse tutvustust, millesse põimitakse ka näited luulekogust; paaristööna tekstinäidete põhjal luuletaja portree loomist. Iseseisva analüüsi olen jaganud kolmeks (teksti-, autori- ja lugejakeskne), aga andnud ka loomingulisi ülesandeid, näiteks kirjutab õppija luulekogu autorile kirja, kus käsitleb tekstinäidete toel etteantud teemasid. (V2)

Rühmatööd, arutelud ja sellele tuginedes mõni loovülesanne: luua podcast, telesaade, ajaleheväljaanne. (V8)

20. sajandi luuletajate puhul olen kasutanud kehastumist autoriks ja erinevate taskuhäälingute, luulesaadete tegemist. Mõnikord saavad ühisele seinaplatatile või virtuaalsele seinale (Padlet) lugejakeskseid mõtteid kirja panna. Analüüsitreppi olen lasknud teha, nii et igal trepiastmel on erinev tekstikeskne analüüsipunkt, mida loetu põhjal avada ning näidetega ilmetada, seejärel saab õppija valida ühe luuletuse, mille teistele ka ette kannab. (V10)

Muu hulgas selgus uuringust, et suurem osa õpetajatest hindab mõnda luulekogu käsitlemisel tehtavat õpitegevust. 69% vastanutest hindab õpilasi luulekogu käsitlemise viimases etapis, pärast lugemist, mis annab märku, et protsessist olulisemaks peetakse tulemust. Üksikud õpetajad panevad hinde luulekogu käsitlemise ajal kas tunni- või kodutöö eest. Leidus õpetajaid, kes hindavad tervikprotsessi. 12% vastanutest ei pane luulekogu käsitlemise eest hinnet. Enamasti hinnatakse eristavalt, kuid paaril juhul toodi välja, et kasutatakse mitteeristavat hindamist (arvestatud/mitte arvestatud).

Lõpetuseks

2022. aasta lõpus kirjandusõpetajate seas läbi viidud küsitlusest tuli välja, et luuleõpetuse sõlmküsimused, mis viimastel kümnenditel on didaktilistes uurimustes esile kerkinud, iseloomustavad ka Eesti luuleharidust. Küsitlus otsis vastuseid kolmele küsimusele: 1) kui palju ja mis autorite teoseid kirjandustunnis loetakse, 2) mil moel luulet käsitletakse ja 3) kuidas õpilasi luule lugemisel toetatakse.

Õpetajad töid välja, et õpilased ei väärtusta ilukirjandust ja loevad vähe, samuti valmistab raskusi kujundliku keelekasutuse mõistmine ning sõnavara on ka üldiselt ahtake. Puudust tuntakse metoodilis-didaktilistest materjalidest, mis toetaksid luule

käsitlemist. Samal ajal oldi väga kriitilised olemasolevate õppematerjalide suhtes. Tunnistati sedagi, et õpetajate enda teadmised luulest ja luulekogudest ei ole piisavad. Tegu on omamoodi nõiaringiga: tervikteose käsitlemise ja luulelugemise kogemus oma kooliajast ei tekita õpetajates entusiasmi ise luulekogu ette võtta, puudub vastav traditsioon. Muidugi on erandeid. Näib, et ülikooli teoreetilistest teadmistest ei piisa, et neid praktikasse rakendada.

Uuringust selgus, et õpetajate lugemiseelistused on proosakirjanduse poole kaldu. Luuletajatest loetakse Kristiina Ehini ja Doris Kareva loomingut, mida käsitletakse ka koolitunnis, samuti Contra, Juhan Liivi ja Lydia Koidula poeesiat. Kui Ehin ja Kareva kõrvale jätta, siis nüüdisluulet õpetajad lugeda ei armasta, nagu ka välisluulet. Luulekogude käsitlemise puhul kerkis esile teoste piiratud kättesaadavus. See on üks põhjuseid, miks õpetajad eelistavad anda õpilastele valikuvabadust. Õppesisu valimisel mängivad ennekõike rolli eakohasus, õpilaste huvid, luulekogu kõnetavus ja maht, samuti õppekava ja õpetajate enda eelistused.

Luulekogude käsitlemine algab enamasti kirjandusteadusliku terminoloogia õppimisest (peamiselt pööratakse tähelepanu sagedasematele kõne- ja kõla-kujunditele), üksikluuletuste analüüsist või autori eluloo ja ajastukonteksti avamisest. Kolmandik õpetajatest ei toeta õpilasi iseseisva lugemise ajal. Sagedasemad toetavad tegevused põhinevad ühistel aruteludel ja suunavatel küsimustel. Pärast luulekogu iseseisvat lugemist teevad õpilased kaasõpilastele esitlusi, analüüsivad teost või deklameerivad luuletusi. Märkatav osa õpetajaid lõpetab luulekogu käsitlemisprotsessi loovtööga.

Uuringu tulemused kinnitasid, et luule, iseäranis luulekogud, on kirjandustundides vaeslapse rollis. Umbes veerand õpilastest lõpetab põhikooli nii, et ei ole lugenud ühtegi luulekogu. Selliste õpilaste tegelik osakaal on ilmselgelt veelgi suurem, sest küsimustikule vastas küllap vaid ärgsam osa kirjandusõpetajatest ning uurisime, mida õpetajad eeldavad, mitte seda, mil määral õpilased täidavad õpetajate ootusi ehk kas ja kui palju luulekogusid nad tegelikult loevad ja – mis veel olulisem – millise süvenemisega. Niisiis võib oletada, et enne gümnaasiumit pole vähemasti pooled õpilased kunagi ühtegi luulekogu lugenud. Ometi peaks juba algklassides luulekogusid käsitlema, põhikoolis sellega alustada on hilja, sest siis juhtubki, et teosega ei osata kogenematuses midagi peale hakata. Kui palju algklassides luulekogusid loetakse, sinne uurimus ei käsitlenud.

Luulekogude tagaplaanile jäämisele põhikooli kirjandusõpetuses annavad hoogu riiklikud suunised. Ajakohastatud põhikooli õppekava ei sisalda sõna „luulekogu” ühelgi korral, gümnaasiumi õppekavas esineb „luulekogu” kaks korda. Seega oleks luulekogude lugemine justkui gümnaasiumisse jõudnute privileeg, kuid see ei peaks sugugi nii olema. Põhioskused ja harjumuse luulekogusid lugeda võiks õpilane saada põhikoolist. Seda enam, et põhikooli uuendatud õppekavas on kirjas, et õpilane „õpib mitmekülgsemalt ja sügavamalt tundma ilukirjandusteose poeetikat” ja „tõlgendab kujundlikku keelt ja rikastab oma sõnavara” (PRÕK 2023: 12). Muidugi on luulekogu kui tervikteose najal poeetika ja kujundliku keelekasutuse õpetamine ning seeläbi sõnavara rikastamine õpetajale väljakutse – eriti siis, kui ta ise luulet lugeda ei armasta –, aga luulekogus tasuks näha võimalust õpilaste (praegu väidetavalt kesise)

kujutlusvõime suurendamiseks ja kujundikeele tundmaõppimiseks. Kus ja millal siis veel seda teha, kui mitte kirjandustunnis?

Selleks aga, et õpetajal tekiks tahtmine luulekogu käsitlemise ja kujundliku keelekasutuse õpetamise väljakutse vastu võtta, vajab ta senisest palju rohkem tuge. Õpetajad toovad ka ise välja, et neil puuduvad teadmised luulekogude käsitlemiseks ja nad vajaksid metoodilis-didaktilisi materjale, mida praegu lihtsalt ei ole. Kusjuures olemasolevat õppevara peab suur osa õpetajatest suisa kasutuskõlbmatuks. Sestap ei ole imestada, et kirjandusdidaktika ideaalide ja tegeliku õpetamise vahel on suured käärid. Pole ka ime, et kirjandusdidaktilistes käsitlustes rõhutatakse kaugenemist kirjandusteadusest.

Kuna muret valmistab ka luulekogude kättesaadavus, ollakse kaugel ideaalist lugeda ainult head, väärtuslikku ja kõnetavat kirjandust. Tänapäevast lugejat võiks puudutada nüüdiskirjandus, kuid selle lugemist ei võimalda raamatukogude varustatus. Liiasi kinnitab meie uuring, et nüüdisluuletajatest on keskmine kirjandusõpetaja kursis üksnes Ehini ja Karevaga.

Puudujääke on ka õpetamismetoodikas. Esiteks käsitletakse luulekogu sageli kiirustades, mistõttu hüpatakse olulistest sügava mõistmise aluseks olevatest etappidest üle. Psühholoogiliste baasvajaduste toetamisest vaadatakse sageli mööda kas teadmiste puuduse või olude tõttu. Valdavalt on n-ö kontrollülesandeks suulise esitluse tegemine klassikaaslastele, mis tingimata ei pea, aga võib tähendada pealiskaudset, fragmentaarset, autori elu- ja loomeloo keskset lähenemist. Sellest, et luulekogu käsitus jääb pealiskaudseks, annab aimu vahest suurim luuleõpetuses tehtav viga: paljud õpetajad jätavad õpilase lugemisprotsessi ajal üksi. Piirduetakse vaid hääletavate tegevuste ja võib-olla tööjuhendi andmisega, kuid baasvajadusi (ennekõike kompetentsuvajadust) ei toetata. Õpetajad peavad küll oluliseks eri metakontseptsioonide õpetamist, aga sellega tegeletakse enamasti enne lugemisprotsessi algust. Nii ei saa õpilasele ette heita, et kujundikeelt ei mõisteta ja sügavat luulest arusaamist pole kujunenud.

Kui puuduvad vajalikud materjalid, soovitud luulekogu pole kättesaadav, kirjandusõpetajate töökoormus on suur, siis õpetajale midagi ette heita oleks patt. Väheste võimaluste piires tegutsemine nõuab omakorda rohkem aega.

Kuidas lüürika rikkalik pedagoogilis-poeetiline potentsiaal valla päästa? Kui eesmärk on luuleõpetus ikkagi ballile viia, luule nähtavaks teha, siis ehk prooviks sarnaseid abinõusid, mis aitasid Tuhkatriinut. Kleidi asemel luulekogud, kingade asemel metoodilised ja didaktilised juhendmaterjalid, ehete asemel õppevara – küll me päralt saame! Ühesõnaga – kirjandusteadus ja -didaktika peavad ühiselt ja jõuliselt panustama, sest õpetajad ja luule vajavad abi. Siinne uurimus võiks anda sellele tõuke, kuna aitab mõista luuleõpetuses esile kerkivaid probleeme.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grant PRG1106 „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel“.

KIRJANDUS

- Adamson, Ele 2015.** Luule õpetamine gümnaasiumis: kirjandusõpetajate pedagoogilised arusaamad ja metoodilised lähenemised. Magistritöö. Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/47092?show=full>
- Belle, Crystal 2016.** Don't believe the hype: Hip-hop literacies and English education. – *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, kd 60, nr 3, lk 287–294. <https://doi.org/10.1002/jaal.574>
- Benton, Michael 1978.** Poetry for children: a neglected art. – *Children's Literature in Education*, kd 9, nr 3, lk 111–126. <https://doi.org/10.1007/BF01142921>
- Benton, Peter 1986.** Pupil, Teacher, Poem. London: Hodder and Stoughton.
- Benton, Peter 2000.** The conveyor belt curriculum? Poetry teaching in the secondary school II. – *Oxford Review of Education*, kd 26, nr 1, lk 81–93. <https://doi.org/10.1080/030549800103872>
- Bryer, Theo; Lindsay, Morlette; Wilson, Rebecca 2014.** A take on a Gothic poem: Tablet filmmaking and literary texts. – *Changing English*, kd 21, nr 3, lk 235–251. <https://doi.org/10.1080/1358684X.2014.929284>
- Coles, Jane; Bryer, Theo 2018.** Reading as enactment: transforming Beowulf through drama, film and computer game. – *English in Education*, kd 52, nr 1, lk 54–66. <https://doi.org/10.1080/04250494.2018.1414419>
- Creely, Edwin 2019.** “Poetry is dying”: creating a (re)new(ed) pedagogical vision for teaching poetry. – *Australian Journal of Language and Literacy*, kd 42, nr 2, lk 116–127. <https://doi.org/10.1007/BF03652031>
- Culler, Jonathan 2017.** *Theory of the Lyric*. Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press.
- Dahlbäck, Katharina; Lyngfelt, Anna; Bengtsdotter Katz, Viktoria 2018.** Views of poetry as a competence expressed by students in teacher education. – *Theoria et Historia Scientiarum*, kd 15, lk 101–119. <https://doi.org/10.12775/ths.2018.007>
- Deci, Richard M; Ryan, Edward L. 2000.** Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. – *American Psychologist*, kd 55, nr 1, lk 68–78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>
- Delchamps, Vivian 2018.** Teaching poetry through dance. – *Poetry and Pedagogy across the Lifespan: Disciplines, Classrooms, Contexts*. Toim Sandra Lee Kleppe, Angela Sorby. London: Palgrave Macmillan, lk 37–55. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90433-7_3
- Dressman, Mark 2015.** The paradox of poetry education. – *The Routledge International Handbook of the Arts and Education*. Abingdon–New York: Routledge, lk 203–211.
- Farber, Jerry 2015.** On not betraying poetry. – *Pedagogy: Critical Approaches to Teaching Literature, Language, Composition, and Culture*, kd 15, nr 2, lk 213–232. <https://doi.org/10.1215/15314200-2844985>
- GRÕK 2023** = Gümnaasiumi riiklik õppekava. Lisa 1. Ainevaldkond „Keel ja kirjandus”. – Riigi Teataja I, 8. III 2023, 6. https://www.riigiteataja.ee/aktilisa/1080/3202/3001/18m_gym_lisa1.pdf#

- Haramija, Dragica; Batič, Janja 2018.** The role of illustration in interpreting a multimodal literary text. – *The New Educational Review*, kd 52, nr 2, lk 195–205.
<https://doi.org/10.15804/tner.2018.52.2.15>
- Hennoste, Tiit 1997.** Kaanon. Kaanan. – *Vikerkaar*, nr 12, lk 59–70.
- Höglund, Heidi 2017.** Video Poetry: Negotiating Literary Interpretations. *Students Multimodal Designing in Response to Literature*. [Doktoritöö.] Åbo Akademi University.
- Jusslin, Sofia; Höglund, Heidi 2021.** Entanglements of dance/poetry: Creative dance in students' poetry reading and writing. – *Research in Dance Education*, kd 22, nr 3, lk 250–268. <https://doi.org/10.1080/14647893.2020.1789088>
- Kalamees-Ruubel, Katrin 2014.** Eesti keele ja kirjandusõpetuse roll eesti õppekeelega üldhariduskooli õppekavas 1917–2014. Ajaloolis-analüütiline käsitus. (Tallinna Ülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid 80.) Tallinn: Tallinna Ülikool, kasvatusteaduste instituut. <https://www.etera.ee/zoom/1943/view?page=1&p=separate&tool=info>
- Kivi, Kersti 2017.** Luule käsitlemise võimalusi põhikooli II astmes. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Kleppe, Sandra Lee 2018.** Teaching poetry with painting: “Why do yo thus devise evil against her?” – *Poetry and Pedagogy across the Lifespan: Disciplines, Classrooms, Contexts*. Toim S. L. Kleppe, Angela Sorby. London: Palgrave Macmillan, lk 73–94.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-90433-7_5
- Kovalik, Kate; Curwood, Jen Scott 2019.** #poetryisnotdead: understanding Instagram poetry within a transliteracies framework. – *Literacy*, kd 53, nr 4, lk 185–195.
<https://doi.org/10.1111/lit.12186>
- Kullo, Katrin 2021.** Kooliraamatukogude varustatuse mõju ilukirjandusteoste valikule ja käsitusviisidele kirjandusõpetuses. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Kumar, Tracey 2018.** The battle for rap: Problems and possibilities in teacher education. – *Teaching Education*, kd 29, nr 2, lk 211–220.
<https://doi.org/10.1080/10476210.2017.1377695>
- Lantolf, James P.; Poehner, Matthew E. 2014.** Sociocultural Theory and the Pedagogical Imperative in L2 Education: Vygotskian Praxis and the Research/Practice Divide. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203813850>
- Lotman, Juri 2006.** Kunstilise teksti struktuur. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev.
- Merilai, Arne 2004.** Kooli kirjandusõpetusest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 610–615.
- Meyer, Oliver; Coyle, Do 2017.** Pluriliteracies teaching for learning: conceptualizing progression for deeper learning in literacies development. – *European Journal of Applied Linguistics*, kd 5, nr 2, lk 199–222. <https://doi.org/10.1515/eujal-2017-0006>
- Nool, Kerli 2021.** Luulekogu käsitlemine 6. klassi näitel. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Org, Andrus 2000.** Luule õpetamise metoodika gümnaasiumis. Õpetajakoolituse lõputöö. Tartu Ülikool, eesti kirjanduse ja teatriteaduse õppetool.
- Paasik, Merli 2013.** Luulekogu õpetamise võimalusi põhikooli kirjandustunnis. Magistritöö. Tartu Ülikool, eesti keele ja üldkeeleteaduse instituut.
<https://dspace.ut.ee/handle/10062/31440>

- Palk, Eliise 2020.** Algajate eesti keele ja kirjanduse õpetajate töökoormus. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Palmiste, Tiia 2021.** Hiiumaaga seotud luuletajate ja nende luulekogude käsitus põhikoolis. Magistritöö. Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Pieper, Irene 2020.** L1 Education and the place of literature. – Rethinking L1 Education on a Global Era: Understanding the (Post-) National L1 Subjects in New and Difficult Times. Toim Bill Green, Per-Olof Erixon. Cham: Springer International Publishing, lk 115–132. https://doi.org/10.1007/978-3-030-55997-7_6
- Poetry in Schools: A Survey of Practice 2006/2007.** London: Ofsted.
- PRÕK 2023** = Põhikooli riiklik õppekava. Lisa 1. Ainevaldkond „Keel ja kirjandus”. – Riigi Teataja I, 8. III 2023, 1. https://www.riigiteataja.ee/aktiis/1080/3202/3001/18m_pohi_lisa1.pdf#
- Päll, Kristiane 2023.** Räppekstide käsitlemine 8. klassi näitel. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Řeřichová, Vlasta; Vala, Jaroslav; Sladová, Jana 2014.** Poetry in school – the old issues and new challenges. – e-Pedagogium, kd 14, nr 4, lk 127–139. <https://doi.org/10.5507/epd.2014.048>
- Rosenblatt, Louise M. 1978.** The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of Literary Work. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Salm, Kaisa 2012.** Kujundlikkuse käsitlemine eesti keele ja kirjanduse õppematerjalides põhikooli III astmes. Magistritöö. Tartu Ülikool, eesti keele ja üldkeeleteaduse instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/35309>
- Sigvardsson, Anna 2017.** Teaching poetry reading in secondary education: Findings from a systematic literature review. – Scandinavian Journal of Educational Research, kd 61, nr 5, lk 584–599. <https://doi.org/10.1080/00313831.2016.1172503>
- Sigvardsson, Anna 2020.** Don't fear poetry! Secondary teachers' key strategies for engaging pupils with poetic texts. – Scandinavian Journal of Educational Research, kd 64, nr 6, lk 953–966. <https://doi.org/10.1080/00313831.2019.1650823>
- Simecek, Karen; Rumbold, Kate 2016.** The uses of poetry. – Changing English: Studies in Culture and Education, kd 23, nr 4, lk 309–313. <https://doi.org/10.1080/1358684X.2016.1230300>
- Sulkunen, Sari; Arffman, Inga 2010.** Key element No 4: Choosing engaging reading materials. – ADORE – Teaching Struggling Adolescent Readers in European Countries. Toim Christine Garbe, Karl Holle, Svante Weinhold. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien: Peter Lang, lk 102–113.
- Susi, Joosep; Org, Andrus 2023.** Praegused noored õpivad tiu-tiu! teisiti. – Sirp 6. I, lk 29–31.
- Säre, Egle 2021.** Arutelu kui õppemeetod vajab taasavastamist. – Õpetajate Leht 19. III, lk 7.
- Talviste, Katre 2019.** Traditsioon ja avangard eesti kirjandusõpetuse kujunemisloos. – Philologia Estonica Tallinnensis, nr 4, lk 32–55. <https://doi.org/10.22601/PET.2019.04.02>
- Vaino, Maarja 2023.** Kirjandusõpe nõukogude koolis. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 240–254. <https://doi.org/10.54013/kk782a13>
- Vapper, Mari 2018.** Õpilaste valitud kirjandusteoste osakaal ja tähendus põhikooli II–III astme kirjandustundides. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.

- Wandera, David B. 2016.** Teaching poetry through collaborative art: an analysis of multi-modal ensembles for transformative learning. – *Journal of Transformative Education*, kd 14, nr 4, lk 305–326. <https://doi.org/10.1177/1541344616650749>
- Weaven, Mary; Clark, Tom 2013.** “I guess it scares us” – Teachers discuss the teaching of poetry in senior secondary English. – *English in Education*, kd 47, nr 3, lk 197–212. <https://doi.org/10.1111/eie.12016>
- Xerri, Daniel 2012.** Poetry teaching and multimodality: theory into practice. – *Creative Education*, kd 3, nr 4, lk 507–512. <https://doi.org/10.4236/ce.2012.34077>
- Young, Alice Mary 2016.** High school English teachers’ experiences with poetry pedagogy. Boston, MA: Northeastern University.

Marie Udam (sünd 1991), MA, Narva Eesti Gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja (Hariduse 3, 20307 Narva), marie.udam@nerg.ee

Joosep Susi (sünd 1989), MA, Tallinna Ülikooli kirjandusõpetuse ja eesti kirjanduse nooremlektor (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), jsusi@tlu.ee

Merilyn Meristo (sünd 1975), PhD, Tallinna Ülikooli dotsent (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), merilyn.meristo@tlu.ee

A Cinderella story: Poetry instruction in Estonian literature education

Keywords: literature didactics, teaching poetry, basic psychological needs

In recent years, discussions about the modernization of literature education have gained prominence. However, there persists a lack of insight into the actual practices occurring in schools. From the perspective of poetry education, it is crucial to delve into the reality of how poetry is taught in Estonian schools. There is a dearth of information on which authors are being taught, how poetry is approached, and how students are supported in their reading. This article is the first to address these questions. It offers a comprehensive analysis that maps the position of poetry within Estonian schools and thus points to potential future scenarios concerning the societal role of poetry. It is worth noting that our research is not meant to examine the entirety of poetry education but specifically focuses on the treatment of poetry collections.

The study is based on a semi-structured survey conducted in the autumn of 2022, involving 84 literature teachers from across Estonia. The questions addressed the poetry works covered, preferred authors, approaches to poetry collections, and the challenges encountered in poetry education. These aspects were examined within the context of decades of research in poetry didactics.

Teachers report students' limited appreciation for literature, infrequent reading habits, difficulties in grasping figurative language, and a restricted vocabulary. Furthermore, they highlight a lack of suitable teaching materials for poetry. Teachers acknowledge their own limited knowledge of poetry and poetry collections. This creates a cycle where teachers' prior experiences with poetry collections hamper their enthusiasm for teaching, thus perpetuating the absence of a tradition. Contemporary and foreign poetry is frequently avoided. One-third of teachers fail to provide adequate support during independent reading. A significant portion of teachers concludes poetry collection instruction with creative projects.

This study reveals that poetry, particularly in the form of poetry collections, occupies a marginalized space in literature classrooms. Around a quarter of students complete their basic education without ever having read any poetry collections. Teachers grapple with a shortage of suitable teaching materials and require substantial support. Given these challenges, fostering an enhanced poetry education hinges on collaboration between literary studies and didactics to unlock the pedagogical-poetic potential of poetry and make it more visible. In summary, both teachers and poetry are in need of assistance, and this study underscores the challenges that underlie poetry instruction.

Marie Udam (b. 1991), MA, Narva Estonian School, literature and Estonian language teacher (Hariduse 3, 20307 Narva), marie.udam@nerg.ee

Joosep Susi (b. 1989), MA, Tallinn University, junior lecturer of Literature Didactics and Estonian Literature (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), jsusi@tlu.ee

Merilyn Meristo (b. 1975), PhD, Tallinn University, associate professor (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), merilyn.meristo@tlu.ee

Loomislaul alguste kiigel

TAIVE SÄRG

Eesti loomislaul on müütiline rahvalaul maailma sünnist. Lennates tuleb imepärane lind, valib kuldse põõsa või kiigeõrre pesapaigaks ja muneb sinna munad, haub välja pojad ja pillub laiali, nii et neist tekivad päike, kuu ja täht. Loomise ajal on küll osa maailmast juba olemas – meri ja põõsad, puupuru ja maamuru... Miks on siis vaja uuesti alata, visata taevasse päike ja kuu?

Müütiline mõtlemine ei pruugi vastata tavaloomikale ega rituaalne tegevus olla nähtavalt tulemusrikas, sedastab Gilbert Lewis (1980). Juha Pentikäinen (1989: 149) oletab, et müüte on sageli esitatud rituaalides, kuid uskumuste taandudes tavad muutusid ja laulud iseseisvusid. Siinses artiklis uurin loomislaulu arvatavat rituaalset kasutust, mis võis olla seotud kiigel laulmisega ja (suvepool)aasta algusega. Püüan määratleda loomislaulu seost kiikumisega, et edaspidi saaks kindlamal pinnal arutleda laulu funktsiooni üle. Regivärsilise loomislaulu ja kiikumise seostest on eri uurijad varem kirjutanud, nähes nende omavahelist suhet mõnevõrra erinevalt. Oma huvitavas, eri vaatepunkte kõrvutavas artiklis nimetab Tiitu Jaago, et „19. sajandil tuntakse neid [loomislaule] peamiselt kiige- või mängulauludena” (2000: 207, vrd Rüütel 1969a: 99). Olli Kõiva aga kirjeldab, manades elavalt silme ette 1820. aastate kiigeplatsi, „Loomise” laulmist kiigel kui üht paljudest teiste jutustavate laulude seas: „Järvamaale iseloomulikest laululiikidest on [Kreutzwaldi] käsikirjas esindatud eelkõige **kiigelaulud**. Tõenäoliselt ongi need üles kirjutatud neidudelt kiigeplatsil. Peale päris kiigelaulude lauldi kiigel mitmesuguseid muidki laule. Eriti tihti kõlasid seal aga pikad **lüroepilised laulud**, nagu müütilised „Loomine”, „Tähe mõrsja” ja „Suur tamm” [---]. Kiigel laulmiseks sobisid hästi ka **mõistatuslaulude tsükli**d [---].” (Kõiva 2014: 12–13; originaali esiletõsted) Neile varasemate uurijate eri rõhuasetusega nägemustele loomislaulude osast kiikumisel sooviksin lisada empiirilise vaatenurga. Kiikumise ja loomislaulu seoste arvutamiseks kasutan statistilist meetodit: valin loomislaulu esindavad variandid, määrان neis kiikumisele osutavad tunnused ja arvutan kiikumise tunnustega laulude osakaalu loomislauludes.

Kasutan analüüsivahendina tüübi ja teisendi (variandi) mõisteid, et hallata ulatuslikku suulisest pärimusest jäädvustatud loomislaulude haralist kogumit Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis ja mõnes vanemas trükiallikas. Laenan need terminid folkloori varieerumise uurimise algatanud Soome koolkonnast, võtmata kaasa ettekujutusi monoliitsetest rahvalaulutüüpideist ja mõneti mehaanilisest arengukäsitlusest (vrd Krohn 1926a; Jason 2000; Kalda 2015). Suulisele pärimusele olemusliku varieerumise tõttu ei ole rahvalaul kindlapiiriline teos, vaid pigem ühest esitusest teise kulgev loomeprotsess, mille jäädvustused seetõttu üksteisest erinevad. Iga folklooripala iseseisvat talletust nimetan variandiks ehk teisendiks, mida mõistan kui pärimuse representatsiooni, üht teostunud võimalust varieeruva suulise

pärimuse paljususest. Iga pärimusest jäädvustatud kirjalik lauluteisend vastab ühele esitusele või laulu üleskirjutaja koostatud esituste (koond)kujule (vrd Rüütel 1969a). Laulutüübid moodustab uurija, arvestades nii paikkondlikku kui ka üldisemat laulu-traditsiooni. Tüübi määramine on osalt subjektiivne, eriti liitlaulu puhul, kus eri pikkusega osad võivad vahelduda osalaulude, eri tüüpidele omaste motiivide ja ka improvisatsiooniga. Loomisloo olulisi tunnuseid esindav abstraktne tervik on laulutüüp „Loomine”. Versioonina mõistan samasse tüüpi kuuluvate teisendite rühma, mida ühendavad ühised vormilised, stiililised või sisulised tunnused. Redaktsiooni on mõistetud kui kitsamat rühma teisendeid, mille omavaheline variatsioon on väiksem kui versioonil (vt nt Rüütel 1969a: 103–104).

Matti Kuusi (1956: 61) peab läänemeresoome loomislaulu püsivaimaks elemendiks struktuuri: nii laulu üldist ülesehitust kui ka alaosade raamistikku. Karin Ribenis on üksikasjalises motiivianalüüsis esile toonud eesti loomislaulu teksti põhistruktuuri: „Ideaalne „Loomislaul” koosneb vastavalt redaktsioonile 7–8 plokist, mille tinglikud nimetused on järgmised: **linnuke** – (lendles) – (otsis pesaaset) – (lendas koplisse) – (kolm põõsast) – (valis põõsaid) – **tegi pesa** – **munes** – **haudus** – (pojad verisulis) – **pillutas/ arvas/ jagas** – **kuhu pojad pani?** – **mis kasu poegadest?/ mida pojad tegid?**” (Ribenis 1994: 34; originaali esiletõstetud) Loomisloo iseloomuliku struktuuri ja motiivide olemasolu oli kriteeriumiks, mille põhjal arvasin variandi uurimismaterjali hulka. Uurimise eesmärgist sõltuvalt lugesin „Loomise” teisenditeks ka selle tüüpilised osad liitlauludes või algusmotiivid, mille järg oli tõenäoliselt jäänud talletamata. Täpne ülevaade uurimismaterjalist ei olnud omaette eesmärk, vaid vahend, et saada analüüsist võimalikult usaldusväärseid tulemusi. See aitas avastada ja kõrvale jätta ka folkloori kogumise käigus tekkinud koopiaid ja omaloomingut, mis ei esindanud suulist pärimust.

Regilaulude, sealhulgas „Loomise” esituse konteksti kohta napib vanemates rahvaluuleallikates tavaliselt teavet, sest omal ajal pakkus kogujatele põhihuvi laulutekst, muusikahuvilistele ka viis. Jutustavaid regilaule võidi laulda erinevatel puhkudel, näiteks käsitööd tehes, pikka teed käies, pühade ajal. „Loomine” on lüroepiliste laulude seas üsna erandlik suhteliselt rohkema teabe tõttu selle esituse, nimelt kiigel laulmise kohta. Folkloristika algusaegadel XVIII–XIX sajandil peeti kiikumist kui neiude meelelahutust küllalt ebaoluliseks ega mõeldud selle võimalikust rituaalsest funktsioonist. Sellisele suhtumisele võis kaasa aidata ka Euroopa kõrgklassi kultuuris moodi läinud kiikumine. Uku Masingu arvates (1998: 11) oli eesti „Loomise” seos kiikumisega vähendanud laulu kaalukust uurijate silmis: „[---] selletõttu, et mõnele teisendile on antud päälkirjaks „kiigelaul”, on viimasel ajal, kui meid 1905 päälle valdas uus saksastumise laine natuke peenemal ja vähem taibataval kujul, oletatud, et sellel laulul pole üldse mingit mütolooilist tagapõhja, vaid ta olevat ainult lihtne külanoorde ajaviitelaul.”

Ehk oli see ka põhjus, miks hoolimata kosmagoonilise müüdi tähtsusest ei saanud „Loomine” erilist kohta eesti rahvusmütoloogias. Eesti rahvale sobivat kultuuri(pärandit) arendades ei toonud XIX sajandi mõjukad haritlased, nagu Georg Julius von Schultz-Bertram, Friedrich Robert Faehlmann või Friedrich Reinhold Kreutzwald, loomislaulu esinduspärimusse, st jõudsamalt levitatud müütidesse ega

eeposesse „Kalevipoeg”. See on veidi üllatav, arvestades, et eeskujuks olnud „Kalevala” algas maailma loomisega ja et Kreutzwald oli juba kirjutanud kompilatsiooni „Kalevingide muna” (Neus 1850: 3–4).

Avaldamisel on loomislaulule siiski antud sageli austav-asutav roll kogu alguses (nt Neus 1850¹, ERL, ERIV, teisel kohal kogumikus ER). Need väljaanded on olnud avalikkuse jaoks eesti „Loomise” tekstide peamised allikad, millele alanud aastasajal on lisandunud jätkuvalt arenev Eesti Rahvaluule Arhiivi „Eesti regilaulude andmebaas” (ERAB).

Kiikumise teoreetilisse uurimisse tõi muutuse James George Frazer, kes käsitles selle viljakusmaagilist funktsiooni külvi- ja kasvuperioodil (Frazer 1894 [1890], 1911 jt). Ilmar Talve on sõnastanud küsimuse, kas kiikumine võis kuuluda „läänemeresoomlaste ristisuseelsete aastavahetuse aegu sooritatud maagiliste toimingute hulka, nagu mõned uurijad on andnud mõista” (Talve 1961: 44).² Mall Hiimäe (1981, 1984, 2006a, 2017) uurimused kevadpühadest seda võimalust ei välista. Kiigelaulude ja „Loomise” vahelisi seoseid on vaadelnud Jaago (2000) ja viiside põhjal seda täheldanud allakirjutanu (Särg 2008: 23).

Loomislaulu konteksti ja funktsiooni käsitlemisel kasutan nii folkloristika kui ka etnomusikoloogia kogemusi. Laulude konteksti uurimisel lähtun ideest, et kui laulu tekst, viis ja esitustavad on pikka aega moodustanud terviku, võivad tekst ja viis jätkuvalt kanda märke esituse kontekstist (Tampere 1934; Särg 2000). Kati Kallio (2011) nimetab laulu väljendusvahendite vastastikuseid seoseid interperformatiivseteks suheteks (ingl *interperformative relationship*). Regilaulude puhul kuulus viis laulja ja olukorra juurde (Tampere 1956a: 12; Särg 2009), kiigelauludel on iseloomulikud viisid, Põhja-Eestis nimetusega *kiigetoon*, mille kasutamise järgi mingi laulutekstiga saab vähemalt oletada, et seda on kiigel lauldud (Tampere 1960; Vissel 2002). Sama on näiteks ingeri laulutraditsiooni kohta märkinud Armas Launis (1907: 105): „[---] laulu esitamise meloodia sõltub rohkem laulu esituse olukorrast kui selle sisust või üldse laulust endast.” Talve (1961: 22) aga toob näite, et Soomes ühes külas olevat noored kiikumishooaja algul kokku leppinud viisi, millega sel suvel lauldakse.

Levikukaartide tõlgendamisel arvestan ka folkloori võrdleva meetodi ideed, et lauluteisendite sarnasused-erinevused ja levikupilt võivad anda teavet nende kasutajate suhtlemise ja liikumisteede kohta. Kuusi (1956: 54) eeldab, et kohalike lauluredaktsioonide omavahelised erinevused, kuid samas sarnasused kaugemate redaktsioonidega olevat nende ammuse ühtsuse tunnus. Teisalt, pealtnäha silmatorkavalt sarnased lauluvariandid osutavad Kuusi hinnangul tihedale kontaktile ja võivad olla hilised laenud.

Artikkel jätkub läänemeresoome loomislaulu tutvustusega (ptk 1) ning ülevaatega eesti ja ingeri loomislaulu ja kiikumise seoste uurimisest (ptk 2). Siinse uurimismaterjali tutvustus puudutab lähemalt mõnd segasemat punkti vanemates

¹ Neusi koostatud rahvalaulukogu alguslaul (Neus 1850: 3–4) on olnud tema teadmata Kreutzwaldi omalooming „Kalevingide muna” rahvaluule ainetel.

² Talve viitab sealjuures Herbert Tamperele, kuid see ei ole päris täpne, sest Tampere nimetab kiikumist üksnes seoses kevadiste põllutööde alguse tavadega, täpsustamata, kas ta pidas seda aastavahetuseks (Tampere 1956b: 262–263).

üleskirjutustes (ptk 3). Kirjutise põhiosa käsitleb kiikumisega seostumise märke loomislauludes ja vastavate laulude osakaalu korpuses (ptk 4). Lõpuks arutlen kiikumise ja „Loomise” võimalike seoste üle kevadise (pool)aasta rituaalse alustamisega (ptk 5).

1. Läänemeresoome loomislaulust ja selle päritolust

Eesti „Loomine” on jutustav, täpsemalt lüroepiline laul kahes põhiversioonis – vanemas ja uuemas. Vanemat, regivärsilist loomislaulu osati veel XIX sajandil ja XX sajandi esimesel poolel Põhja- ja Lääne-Eestis, samuti mõnel pool Kesk-Eestis ja Viljandimaal. Sellest on meieni jõudnud arvukalt suhteliselt erinevaid sõnatekste, vähem viise. Loomislaulu uuemat, peamiselt Mulgimaal tuntud siirdevormilist versiooni, algussõnade järgi ka „Siidisulgis linnukene”, tunti hästi veel XX sajandil ning sellest leidub rahvaluulearhiivis koos viisiga palju sarnaseid teisendeid. Võrumaalt ja Setomaalt ei ole „Loomist” jäädvustatud, mis – arvestades eesti rahvalaulude tihedat kogumist selles piirkonnas – lubab arvata, et seda laulu vähemalt viimastel sajanditel seal ei tuntud (vrd Koemets jt 1974: 93).

Läänemeresoome loomislauke on omavahel põhjalikult kõrvutanud ja nende varasemast uurimisest ülevaate andnud Kuusi (1956). Ta on veendunud, et läänemeresoomlastel oli kunagi ühine, omavahel sarnasem loomismüüt. Eesti regivärsiline „Loomine” on läänemeresoome loomislaulude seas tüüpiline selle poolest, et maa ja taevas või taevakehad sünnivad linnumuna(de)st. Kuid erinevalt eesti laulust ei visata mune või poegi teiste läänemeresoomlaste lauludes taevasse, vaid enamasti need veerevad vette ja purunevad. Ingeri lauludes muneb lind merest paistvale mätale, karjala pärimuses muneb lind munad mätta asemel vees hulpiva Väinämöise põlvele. Karjala loomislugu asetseb sageli Sampo tagumise ja kaotamise tsükliis, haakumata otseselt laulutervikuga, ning uurijate suhteliselt üksmeelse seisukoha järgi on see sinna liidetud hiljem. (Kuusi 1956: 53) Pakun kõrvalepõikena, et loomislaulu funktsiooniks selles tsükliis on anda paralleel Sampo tagumisele ja aidata seda tõlgendada kui maailma (taas)loomist: nii nagu munast tekkisid maa, taevas ja inimeste maailm, nii tekkisid Sampost taevas (sm, krj *kirjokansi*, krj *kirjokanši* 'kirjukaas') ja viljakas elu maal. Juha Pentikäinen ja Lotte Tarkka on pidanud „Kalevala”-eepika esitamist rituaalseks tegevuseks maailmakorra taaskehtestamisel (vrd Pentikäinen 1989; Tarkka 1996).

Kuusi (1956: 61–74) oletab veel, et eesti laulus loodud asjade mitmekesisust põhjustab see, et algses läänemeresoome versioonis sündisid munasisust taevakehad ning koortest taevas ja maa (nagu karjala versioonis), kuid viimased kaks on Eestis unustatud ja osalt asendatud erinevate asjadega, näiteks maad võib esindada kivi põllul.

[---] Ühe pani kuuss kumama,
teise päevass paistema,
kolmande tähess taeva all,

nell'ande kibiss põllale,
viiende kadak mäele,
kuienda tapus tua taha [---]

(EKM ERA, H II 2, 343/4 (469) < Karuse khk, Paiumaa seek – M. Ostrov ja O. Kallas
< Mari Rand, 60 a. (1889).)³

Soome koolkonda esindanud läänemeresoome laulupärimuse häid asjatundjaid huvitaski kõige enam laulude algupära ja arenemine ning võrdlesid loomislaulu piirkondlikke versioone ja nende võimalikku kujunemist, samuti suhteid rahvusvahelise pärimusega (Krohn 1894, 1926b, 1930; Salminen 1929a; Kuusi 1956; Ribenis 1994; Rüütel 1969b jt).

Eesti loomismüüti teiste rahvaste pärimusega kõrvutades on ka Eesti usundiuurijad Felix Oinas (1999), Ülo Valk (1993) ja Hasso Krull (2012) sedastanud, et munast maailma loomise või jumaliku linnu idee levikupiirkond hõlmab Eestist kaugeid, lõuna- ja idapoolseid rahvaid.

Müüt maailma loomisest munast on tuntud laialdasel alal, mis ulatub paralleelselt ekvaatoriga Kreekast, Väike-Aasiast, Tiibetist, Indiast, Indo-Hiinast, Hiinast, Jaapanist ja Okeaniast kuni Kesk-Ameerikani ja edasi Andideni. Läänemeresoome versioon sisaldab veel piirdeid arktilistel rahvail hästi tuntud sukeldaja (*earth-diver*) müüdist – linnust, kes süüvib merepõhja. Selle müüdi järgi triivib looja-heeros ürgmeres ja käsib linnul tuua merepõhjast muda, millest ta loob kindla maa. Maailmamuna ja sukeldaja müüdi lähtekohaks on kaks haru samast euraasia müüdist. (Oinas 1999: 136; vrd Kuusi 1956)

Arvestades, et eesti loomislaulu paralleelid asuvad suhteliselt kaugel, kahtleb Valk (1993) mõne uurija väites, nagu loomismüüt võinuks jõuda siia hiljem naabrusesse elama asunud indoeurooplastelt, kellel ei ole taolist müüti. Kuusi uurimus veenab, et Ingerimaa lauluversioon on läänemeresoome pärimuses üks vanemaid, põhjapoolse Karjala laulus on aga hiljem kokku põimitud munast loomise ja merepõhjast maa toomise lugu (niinimetatud sukeldujamüüt, MI motiiv A812); ning läänemeresoome loomislaul on rahvusvaheliselt tuntud maailmamuna müüdi sugulasi (Kuusi 1956).

2. Varasemad uurijad „Loomise” laulmisest kiigel Eestis ja Ingeris

Juba varasemad Soome folkloristid panid tähele, et Eestis ja Ingeris seostus „Loomise” laulmine kiikumisega. Kaarle Krohn jõudis isegi arvamusele, et eesti-ingeri loomislaulul ei ole mütoloogilist tausta, vaid see kujunes meeelahutusena kiigel, kus pesapunumisest ning päikesest-kuust meelitasid tütarlapsi laulma kevadõhtu ja linnukesed. Eesti lauluga suhteliselt sarnast ingeri laulu pidas ta veelgi uuemaks.

³ Edaspidi viidatakse tekstis Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) rahvaluulekogudele kogu, köite ja lehekülje ning pala tähistega.

(Krohn 1903: 190–216, 1926b, 1930, 1932: 39–49; vrd Pentikäinen 1989: 9–10) Üldisem seisukoht oli siiski, et „Loomine” on vana müütiline laul, mis võib olla kiikumisest mõjutatud, kuid kiikumisega mitte olulisemalt seotud kui teised jutustavad laulud (Salminen 1931; Kuusi 1956; Kõiva 2014). See on iseenesest tõepärane, kuid ei pruugi olla kogu tõde.

Arvamus, et Eestis lauldi „Loomist” sageli kiikumise ajal, levis ilmselt ülalmainitud Krohni töödega ning sarnaseid teateid leidis ka Ingerimaa loomislaulu kohta. Nii loomislaulu kui ka kiigelaulude osas on täheldatud eesti ja vadja-isuri pärimuse sarnasust, mis viitab omavahelisele suhtlusele (Kuusi 1956; Salminen 1929b; Mansikka 1932). Mälestuste põhjal olevat lihavõttepühade ajal tulnud noored suurte paatidega kogu ümbruskonnast, sealhulgas Eestist, Ingerimaale suurele kiigele pidutsema (Salminen 1929b: 63). Mõlema laulupärimuse käsitlustes arvatakse, et „Loomine” oli üks mitmetest eepilistest lauludest, millega kiigel aega veedeti. Uurijad on püüdnud vahet teha traditsioonilistel regivärsilistel „päris” kiigelauludel ja kiigel lauldud muul repertuaaril, kuigi alati ei ole neil selget piiri. Ingerist on näiteid selle kohta, et kiigeviisidega lauldi mitmesuguseid laule (Kallio 2014: 406). Eesti materjali põhjal näitan allpool, et loomislaulu side kiikumisega võis olla tihedam kui teistel jutustavatel lauludel.

Krohn pidas eesti loomislaulu kiikuvate neiude omaloominguks, mis võis toetuda soome eeskujule. Lugeja veenmiseks manas ta esile kiigel laulmise, lähtudes romantilisevõitu luuletamise kontseptsioonist:

Kiikudes laulja vaateväli laieneb, vaade ulatub tavalisest kõrgemale ja silm kinnitub õhus hõljuvatele ning taevas loitvatele nähetele. On päikeseloojangu aeg, mil punane, sinine ja kollane värv vahelduvad nii taivas kui ka heiaistuvad maapinnal. Üle kiige lendab puhkama „päevalind” pääsuke,⁴ kes altpoolt vaadates paistab samuti kolmevärviline. Ühtaegu laskuva päikesega paistab kerkiv kuu ja vilgub ehatäht. Kõik see koos sulandub noore laulikneiu kujutluses üheks tundmuseks [---].⁵ (Krohn 1903: 196; vrd Krohn 1932: 39)

Sarnane kujutluspilt avaneb veelgi romantilisemas stiilis 1926. aastal „Eesti rahvalauludes” (ER) ilmunud Krohni kirjutatud ja Oskar Looritsa tõlgitud „Loomise” tüübikirjelduses:⁶ „Koplis asetseval kiigel hõljumist erilisel armastav ja harastav laulik-neiu on sõnastanud õrnaks luuleks idüllilise pildi koplisse lendavast imelinnust, kes valib kolmest põõsast – sinisest, punasest ja kuld kollasest – viimase [---]” (Krohn 1926b: XXXIX). Õigluse huvides tõlgin siia kõrvale samast väljaandest Krohni saksakeelse teksti: „Tegemist on lauluga, mida koplis asuval külakiigel

⁴ Pääsuke on eesti loomislaulus kõige sagedamini nimetatud lind, kes esineb umbes kolmandikus lauluteisenditest. Kuid lisaks on teisendeid, mis väidavad otseselt vastupidist, et ebatavaline lind ei olnud pääsuke.

⁵ Siin ja edaspidi artikli autori tõlked, kui pole öeldud teisiti.

⁶ Tõlkija on märgitud ER, lk XXXVI. Arvestades tõlke stiili ja sõna „laulik-neiu”, mis Krohni saksakeelses algupärandis puudub, võis Looritsat inspireerida ka ülaltoodud pikem, algset soomekeelne kirjeldus.

kiikudes meelsasti lauldi. Üks imelind tuleb lennuga koplisse ja valib sealse kolme põõsa – sinise, punase ja kuld kollase – seast viimase [---].” (Krohn 1926b: XL)

Loomislaulu uuem, siirdevormiline versioon „Siidisulgis linnukene” värsikorduste ja refrääniga „vat vat luuli”, „vaat, vaat Juuli” vms on tekkinud ringmänguna. Ingrid Rüütel (1969b) peab tõenäoliseks, et see sündis XIX sajandil Mulgimaal varasema, Lääne-Pärnumaa vahevormi põhjal, mille kujunemist olid mõjutanud tookord moodi läinud ringmängud. Laulmine ja ringmängude mängimine toimus sageli külakiige kõrval asuval tantsu- ja mänguplatsil. Teiste rahvaste ringmängud ja kiigelaulud võisid mõjutada eesti uuema „Loomise” variandi kujunemist. „Vaat luuli” sarnaseid, näiteks *lel-, lal-, lil-*alguliste iseseisva tähenduseta refräänsõnu leidub üldisemalt slaavi, ingeri ja balti rahvaste lauludes, eriti kalendrilauludes (Laurinkienė 1990: 166).

Paikades, kus XX sajandil kogukondlik kiikumine püsis, taandusid sellega seotud uskumused ja läksid moodi uuemad laulud. 1845. aastal sündinud Jaan Tamm jutustas 1937. aastal, kuidas varasem, oletatavasti rituaalse ja maagilise tähendusega kiikumine oli muutunud üksnes meelelahutuseks: „Vanarahvas seletab kiikumist järgmiselt. Noorel rahval on lõbutsemist tarvis ja seepärast tuleb kiikuda ja kiige juures tantsida. [---] Siinpool ei usutud mingisugust mõju vilja- või linakasvule ja kiikuja tervisele.” (ERA II 149, 114 (1) < Rakke khk, Ao k – Laine Priks < Jaan Tamm, snd 1845 (1938)) Saaremaa 1930. aastate „Kiige laulude” nimestik (koostanud 2022. aastal Henno Sepp (1922–2023), EFA I 439) sisaldab selle nimetuse all erinevaid armastatud laule, nagu „Puhu tuul ja tõuka paati”, „Ma vaatsin paadist kiikriga”. Erandiks on siin Setomaa, kus tänini kiikumisel kuulukse pärimuses edasi kandunud *hälli-laulõ*.

„Loomise” laulmist kiigel on mainitud ka Ingerimaa kohta, kuid need küllalt kaugest minevikust pärinevad teated jätavad eri tõlgendusvõimalusi. Salminen pidas „päris” kiigelauludeks neid, mida lauldi suurel kiigel (sm *keinu*) avalikult lihavõttepühade ajal. Neist eristas ta kohustusliku rituaalse väiksel lihavõttekiigel (sm *kevät-likku*) kiikumise ja suurel kiigel omaette õõtsumise, kus võidi laulda mitmesuguseid laule. (Salminen 1931: 38) Peamine teave kiigel laulmise kohta vanaaja Ingeris pärineb kuulsalt rahvalaulikult Larin Paraskelt (1833/1834–1904) teda aastakümneid jäädvustanud Adolf Neoviuse vahendusel. Tagantjärele on olnud raske mõista, mida Paraske mõtles, kui ta kunagi ammu väitis, et „Loomine” on kiigelaul. (Krohn 1930; Salminen 1931) Paraske on – Neoviuse vahendusel – eristanud püsivama sisuga („yhess pötköss ja yhtä raavvii”) ja vabamalt (taas)loodavaid laule. Püsivamate seas olid kiigelaulud, mille hulka kuulusid arvatavasti ka eepilised laulud ja osa lüürilisi laule. Laulu püsivus võis olla tingitud nii rituaalse olukorra raamidest kui ka süžees. Hiljem on mõnevõrra kaheldud Neoviuse märkmete täpsuses, mille järgi paistab, nagu Paraske oleks pidanud kiigelauludeks suuremat osa lüürikast. (Timonen 1980: 166) Neoviuse teate, et kiigel lauldi traditsiooniliselt eepilisi laule ning et „Loomine” on kiigelaul, seadis Salminen (1931: 37) kahtluse alla, väites, et eepiliste laulude laulmine kiigel oli üksnes situatiivne: „Ülepea lauldi kiigel eepilisi ehk jutustavaid laule, nii et eepiline laul enam-vähem sobib kiigeviisiga.” Ta leiab, et Neovius võis olla valesti aru saanud ning pidanud vanainimeste lihavõttekiigel lauldud laule „päris”

ehk suure külakiige lauludeks. Tegelikku kiigel laulmist ei olnud aga Ingerimaa folkloori varasemad kogujad, sh seal lihavõttepühade ajal viibinud Armas Otto Väisänen, kuulnud. Kallio (2011: 236) ütleb kokkuvõtteks: „Ükski koguja ei ole kohapeal lihavõttekiikumist vaadanud ega keegi ei näi kogumise ajal sellest piisavalt huvitatud olnud, küsimaks üksikasju.” Salminen enda Ingeri välitöömuljete põhjal (1930. aastatel⁷) laulsid neiu suured kiigel enamasti tundmustega seotud uuemaid rahvalaule ja ballaade. See võib osutada juba uuenenud kiigelaulude repertuaarile. Loomislaulu kohta räägiti Salminenile, et seda olla laulnud väiksel kevadkiigel vanad inimesed, nagu nad laulsid mitmesuguseid pikki laule ka muude ühetooniliste tegevuste, nagu lapse kiigutamise või ketramise juures. (Salminen 1931: 37–38)

Mispärast „Loomine” poleks saanud olemuslikult kuuluda „päris” kiigelaulude repertuaari, on Salminen põhjendanud muu hulgas sellega, et suurel kiigel kiikusid ja laulsid ainult noored. Pidades vanemaid eepilisi laule, ilmselt ka loomislaulu, pigem väarikaks ja mehelikuks pärimuseks, otsustab ta: „On psühholoogiliselt võimatu, et 10–20-aastased neiu ja noorikud oleksid kogunenud laulma pikki kangelaslaule kõige sulavamal suveajal, kui „leht oli puus ja rohi oli maas ja neiu õrn iga”” (Salminen 1931: 37).⁸ Samuti mainib Salminen võimalikku muutust traditsioonis: „Kiik ei ole igatahes eelmisel [XIX] sajandil olnud eepiliste laulude tõeline esituskoht (sm *varsinainen tyyssija*), kuidas aga varem oli, selle kohta pole mul andmeid. Siiski on see olnud oluline jutustavate laulude säilimiseks.” (Salminen 1931: 39) Kallio (2011: 404–408) näitab Ingerimaalt kogutud laulude viiside ja tekstide analüüsi põhjal, et kiikumisel lauldi tüüpilisi kiigelaule, aga ka muud repertuaari. Loomislaulu lauldi nii kiigel, hällilauluna kui ka teistelgi puhkudel.

3. Uurimismaterjal

3.1. Üldist

Regilaul taandus elavast pärimusest kiiresti XIX sajandi ja XX sajandi algusosa jooksul ning seetõttu võivad laulude usundilise ja rituaalse konteksti seisukohalt olla kõnekamad vanemad allikad. Valisingi uurimiseks loomislaulu teisendite vanema osa: tekstid ja noodistused kuni aastani 1940 ja helisalvestused aastani 1972. Erinev suhtumine tuleb sellest, et pärast 1940. aastat levis „Loomisest” peamiselt üks suhteliselt kindlapiiriline siirdevormiline ringmänguversioon, mille osakaalu uurimismaterjalis ei tahtnud ma liialt paisutada. Et samas oli helisalvestusi varasemas materjalis ainult kolm, otsustasin võtta sõjajärgset aega esindama helisalvestused; neist esimene oli tehtud aastal 1957. Et sel perioodil salvestati lauluesitusi juba täies pikkuses, saab nende põhjal ka tekstidest piisava ettekujutuse.

XIX–XX sajandi jooksul on eesti loomislaulust jäädvustatud üle 250 teisendi (vt tabelit 1). Nende seas on terviklikke laule, katkendeid ja ükskuid tüübiomaseid

⁷ Salminen käis Ingeris välitöödel aastatel 1907, 1930 ja 1931 (Kallio 2011: 404).

⁸ Seda arvamust võis ehk mõjutada asjaolu, et pärimusekandjad paigutasid „Loomise” eepiliste „Kalevala”-laulude kontekstis „Väinämöise põlvehaava” ja Sampo tsükli vahele.

algusvärssse, mille põhjal võib vaid oletada, et tegemist on „Loomisega”. Kohati on ebatäielike teisendite puhul raske otsustada, millise laulutüübiga on tegemist. Näiteks õunapuudest rääkivaid laule sõeludes (vt ptk 4.1 allpool) jätsin uurimisainesest kõrvale staatilised kirjeldused, kuid võtsin uuritavate hulka kas või väikeste „Loomise” vihjetega laulud, kus õunapuu otsast kukkus vette muna või õun, isegi kui linnu sündimisest või loomisest polnud juttu (nt H II 54, 484/5 (175b); H II 9, 351/3 (25)). Mõnest teisendist ongi jäädvustatud ainult algus või üks värss viisi all (EÜS IV 1548 (14)) ning nõnda ei tähenda „Loomise” kesksete motiivide otsene puudumine, et edasi lauldes poleks selleni jõutud. Arvestasin puudulikud lauluvariandid „Loomiseks”, kui tüübiomane algus jättis sellise võimaluse (vt joonist 2).

Kuni 1925. aastani kogutud eesti loomislaulu tekstid on avaldatud tüpoloogilises väljaandes „Eesti rahvalaulud” (ER: 15–72, 468–472).⁹ ERAB-is ei ole tüübinimede määramine veel lõppenud, kuid praeguse seisuga leiab sealt üle 200 variandi, kusjuures kõik eelmainitud raamatus ilmunud laulud ei ole veel andmebaasi jõudnud.¹⁰ Siinse töö jaoks kogusin mõlemast allikast kõik variandid, otsides andmebaasist lisaks tüübinimele ka „Loomisele” tüüpiliste värsside järgi. Uurimismaterjalist jäi välja loomislaulust inspireeritud kirjalik looming,¹¹ erandiks üksikud laulud, mida üleskirjutaja oli tõenäoliselt (ümber) loonud, kuid mis võivad osaliselt esindada suulist pärimust.

Sel kombel kogunes „Loomisest” 258 teisendit. Lähemal uurimisel ilmnes, et suure tõenäosusega neist 230 on iseseisvad ja 28 dubletid või koopiad. Dubleti all mõtlen käsikirjalise lauluvariandi teist eksemplari, juhul kui üks juba on olemas (ERA kogus). Suulises pärimuses eri esitused ei kattu üksikasjadeni, seega tunneb koopia ära sõnasõnalise kattuvuse järgi – see võib olla näiteks raamatust ümber kirjutatud laulutekst või koguja enda laulukäsikirja ümberkirjutus. Tuleb arvestada ka trükiallikate võimalikku mõju suulisele pärimusele. Erandina jätsin materjali hulka ühe ja sama rahvalauliku eri aegadel esitatud lauluvariandid ka siis, kui need omavahel kattusid (nt Risanda Kravtsovi salvestused RKM, Mgn II 1548 c ja 1610 a). Neil tingimustel jäi vaatluse alla 230 teisendit, millest 39 on koos viisiga (20 nooti, 20 helisalvestust, neist üks nii noodi kui ka salvestusega). Nende seas on 207 regivärsilist teisendit (182 teksti üleskirjutust, osalt koos tekstidega 9 helisalvestust, 17 nooti) ja 23 siirdevormilist teisendit (12 teksti üleskirjutust, neist 3 noodiga, 11 helisalvestust).

⁹ Sel väljaandel põhines Ribenise (1994) üksikasjalik „Loomise” motiivide kombineerumise analüüs, mis lisaks ER-is avaldatud 178 tekstile arvestas ka 14 avaldamata arhiiviteksti.

¹⁰ Mitme läänemeresoome rahva regilaulude väljaande „Suomen kansan vanhat runot” elektronilises versioonis (SKVR) on „Luomisoruno” liigitatud tüübinime alla „Maailmansyntyruno”, lähedasi motiive on ka mõnes teises laulutüübis.

¹¹ Folkloori pähe pakutakse mõnikord sellest inspireeritud kirjalikku loomingut, näiteks Saaremaalt on tulnud arhiivi Ilmatari ja Väinämöise looga sarnane, ilmselt omaloominguline proosavormis loomismüüt (H, mapp 105 (2) < Karja khk – Carl Allas (1879); avaldatud Loorits 1990: 4). Kreutzwald on loonud „Loomise” ainetel kirjalikke tekste, mille on avaldanud Neus – neist esikohal „Das Ei der Kallevingen” (Kalevingide muna, Neus 1850: 3–4, nr 1), ja veel mõned loomislaulu motiividega tekstid (Neus 1850: 28, 32, nr 4, 5), mida väljaandja pole eesti suulise pärimuse üleskirjutustest eristanud.

Tabel 1. Uurimismaterjal: „Loomise” iseseisvad variandid aastani 1940 ja helisalvestused aastani 1972.

Lauluvariandid arhiivis	Regivärsiline	Siirdevormiline	Kokku
Tekst	182	9	191
Tekst ja noot	16	3	19
Tekst ja helisalvestus	2	–	2
Helisalvestus	6	11	17
Tekst, noot ja helisalvestus	1	–	1
Kokku	207	23	230

3.2. Vanimad regilaulu „Loomine” üleskirjutused

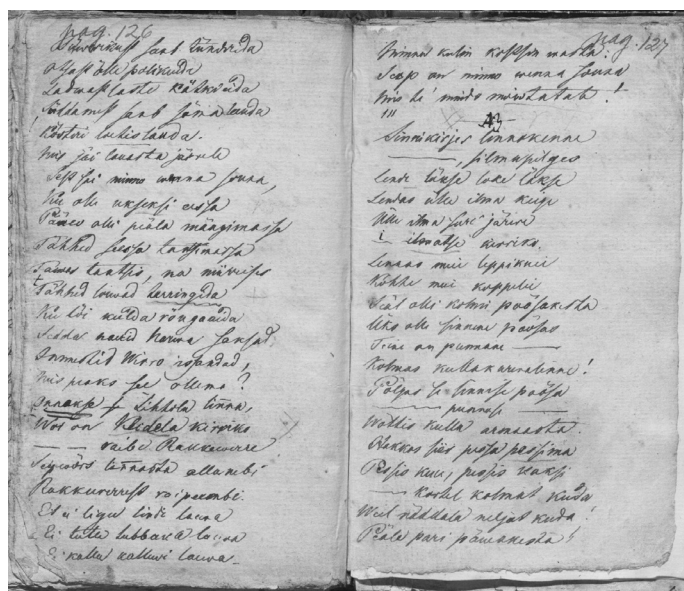
Kahe vanima „Loomise” teisendi üleskirjutaja on ilmselt Kadrina pastor Arnold Knüpfper (1777–1843), oma aja suurima eesti rahvalaulude käsikirja koostaja. Ühe teisendi avaldas ta eestikeelsena ajakirjas *Beiträge zur genauern Kenntniß der estnischen Sprache* (edaspidi *Beiträge*) pealkirja „Poesien der Esthen” alla koondatud 20 rahvalauluteksti seas (Knüpfper 1827: 109–110). Möiste *Poesien* valik pealkirjaks osutab ajastu vaimule tuua rahvalaule kirjakultuuri, kuid tekstide stiil ja sisu ei jäta kahtlust, et need esindavad tõetruult suulist pärimust (vrd Jaago 2018). Selle laulu üleskirjutamise ajaks oletatakse hilisemas väljaandes aastat 1822 (ER: 21) ilma viiteta teabeallikale, mistõttu allakirjutanul ei ole õnnestunud põhjendust (veel) leida.

Samad lauluvariandid lugesin dublettideks XIX sajandi algupoole Karuse kooliõpetaja Jaan Jaansonis käsikirjas, dateeritud aastatesse 1826 ja 1845 (ERA, Jaanson 90/2 (29)), ja selle ära kirjas, mille saatis tema lapselaps Juhan Jaanson 1889. aastal Jakob Hurdale (H II 33, 98/9 (66)).¹² Teisedki 1827. aasta *Beiträges* avaldatud laulud esinevad Jaansonis 1845. aasta käsikirjas ja selle 1889. aasta koopias samas järjekorras, samuti on seal kõik Gresseli kalendrites ilmunud 95 laulu (Laugaste 1977: 420). Lisaks leidub Jaansonis 1845. aasta käsikirjas veelgi varem avaldatud laulutekste, näiteks 1818. aasta *Beiträges* ilmunud „Tähemõrsja” (H II 33, 137/40 (95); Knüpfper 1818; ERA, Jaanson 60–64 (36); H II 33, 137/40 (95)). Kui oletada vastupidist, et Jaanson saatis need laulud Knüpfperile, siis olnuks loogilisem neid leida käsikirja 1826. aasta osast. On tõsi, et Jaanson saatis Alexander Heinrich Neusile rahvalaule (Laugaste 1977: 420), neile on viidanud Neus oma käsikirjas (EKÜ F 232 f2, 27/32, (229–238, 241–253)) ja trükiväljaandes (Neus 1852: 460, 464, 447). Kuid Neus on ka nimetanud (1852: 447), et Jaansonis kogu sisaldab ainult osaliselt originaalmaterjali:

¹² Juhan Jaansonis 1889. aasta ära kirjas „Loomine” erineb, võrreldes Jaan Jaansonis ja *Beiträges*ga, mõne sõnastuse erinevuse ja uuema kirjaviisi kasutamise poolest. Näiteks 1889. aasta käsikirja laulu lõpuvärsis ütleb, et loojalind pani poegadest „kolmanda kukeks kiriku peale”, *Beiträges* ja Jaan Jaansonis käsikirjas aga on „kolmanda kirriko peäle”. Järgnevas laulus, „Kolm metsa”, on erinevalt *Beiträges* põhjaeestipärasest sõnavormist „lennas” Jaansonitel kirjas „lendas”. On ebatõenäoline, et Knüpfper vormi *lendas* murdevormiks *lennas* muutis, kuid vastupidist võis teha eesti kooliõpetaja. On ka võimalik, et Jaansonis käsikirjast oligi mitu versiooni. Jaansonis kui nimetatud „Loomise” variandi esmase üleskirjutaja poolt räägib üksnes see, et laulu lõpumotiivis nimetatud lind kirikutorni otsas leidub tegelikkuses pigem Lõuna- ja Lääne-Eestis: näiteks kuked asuvad Kibla ja Noarootsi kirikutornis (Mäevere 2016). Kuke otsene nimetamine aga võib olla Juhan Jaansonis hilisem lisand.

„J. Jaanson, Läänemaa Karuse kihelkonna kooliõpetaja kogu sisaldab teiste kõrval ka selliseid laule, mis ta ise on kogunud [---].” Jaanson käsikiri sisaldab lauluosa kõrval pikki ümberkirjutusi trükiallikatest, nagu Otto Wilhelm Masingu aabitsast ja tekste „Maarahva kalendritest”. Eduard Laugaste (1977) sõnul võis Jaanson olla saatnud laule ka Knüpfferile, kelle 1829. aastal välja antud Gresseli kalendris on mõne rahvalaulu päritolu ebaselge, kuid nad kõik leiduvad Jaanson käsikirjas. Laugaste ei maini vastupidist kahtlust, et Jaanson võis laule kopeerida. Missugune oli Jaanson käsikirjade lugu ja suhted Eestimaa Kirjanduse Ühinguga, vajab uurimist, kuid praegu väidan, et kõnealuse „Loomise” kirjutas üles Knüpffer, mis tähendab omakorda, et see tõenäoliselt pärineb Kadrina kihelkonnast.

Teine Knüpfferi kogutud loomislaul leidub tema dateerimata käsikirjas (EKÜ, F 232 a, 127/8 (111)), seega laulu hiliseim võimalik saamisaeg on pastori surma-aasta 1843. Laul on oletatavalt Kadrina pärimusest üles kirjutatud.¹³

Joonis 1. Arnold Knüpfferi käsikiri (EKÜ, F 232 a, 127/8 (111)).

Kaks vanemat „Loomise” teisendit aastast 1847 leiduvad G. Weisse Lihula laulude kogus, mille on üle andnud tundmatuks jääda soovinud isik (EKÜ F 232 c, 8 (21); EKÜ F 232 c 11 (31)).

Neus avaldas kogus „Ehstnische Volkslieder” loomislaulu koos saksakeelse tõlkega, pealkirjaga „Der Schutzvogel” („Kaitselind”), mille oli Paide linna ümbrusest üles kirjutanud eesti-saksa kirjamees Friedrich Nikolai Russow (1828–1906) (Neus 1850: 39–41, 1852: 450, nr 7).¹⁴

¹³ Tekstis nähtav parandus ei ole ilmselt käsikirja autori oma, vaid hiljem tehtud.

¹⁴ Lisaks on Neusi koostatud raamatus Kreutzwaldi loomingut, vt märkus 11.

Ajaliselt järgmised 17 „Loomise” teisendit saab juba piiritleda kümnendiga: nimelt 1870-ndad, mille algust tuleb tinglikult lugeda aastast 1869.¹⁵ Nende kogujateks on olnud mitu tuntud humanitaari, nagu Mihkel Veske (4–5 teisendit), Ado Grenzstein (2 teisendit), Fr. R. Kreutzwald (1 teisend) jt. Erilise jälje on jätnud Martin Sohbergi koostatud laulikus „Neljas Eesti laulutooja” ilmunud „Piiri lind” (Sohberg 1876: 12), millest hiljem on saadetud viis ümberkirjutust.¹⁶

3.3. Loomislaulu kogumine 1880. aastatest 1940. aastateni

1880. aastate algul koguti kümmekond teisendit, kuid 1880-ndate lõpuosas on näha Hurda 1888. aastal avaldatud folkloorikogumise üleskutse tohutut mõju, sest aastal 1889 on lisandunud ligikaudu 30 loomislaulu (ja juba mainitud Jaansonid dublett), 1890. aastal aga 13 (ja kaks Sohbergi dubletti). Edaspidi, XIX ja XX sajandi vahetuse aegu vool vähenes, kuid siiski lisandus pea igal aastal mitu teisendit kuni 1940. aastani. Mõni korrespondent saatis samad laulud eri kogujatele, näiteks Johannes Niinase lühike „Loomise” motiividega lauluteisend algussõnadega „Part tuli paiust pita, pata...” on saabunud 1895. aastal nii Hurdale kui ka Eisenile, tagatipuks on sõna-sõnalt sama teksti saatnud 1896 ka Johann Reimann (H IV 7, 29 (7); E 18198 (10); H I 7, 175/6 (5)).

Sel perioodil on saadetud ka ainukesed loomislaulu variandid väljastpoolt laulutüübi traditsioonilist levikuala Vastseliinast. Selles moodustab põhjaeesti tüüpi setokeelne „Loomine” kohaliku „Ilma parandamisega” omapärase liitlaulu.¹⁷ Teose autor on suure tõenäosusega üks üleskirjutajatest, Karl Fluss (H I 6, 105/6 (13)) või Jaan Sandra (H I 6, 318 (1)), ning üks kahest variandist jäi kõrvale kui dublett.

Vahemikus 1891–1899 on talletatud 44 teisendit ja sealt kuni 1940. aastani umbes 80 teisendit, kusjuures paus oli aastatel 1918–1920. Laulude avaldamise järel (ER) näivad mõned inimesed olevat raamatust folkloorikogujate jaoks tekste meenutanud (E 61723/4 (30); ERA II 3, 326/7 (11)).

3.4. „Loomise” viiside noodistamine ja helisalvestamine

„Loomise” viise jäädvustati enne 1940-ndaid eelkõige Eesti Üliõpilaste Seltsi 1904.–1916. aasta kogumistöös raames. Esimestena noodistasid ühe loomislaulu viisi 1907.

¹⁵ Siin ja edaspidi on aastad antud kohati hinnanguliselt või vahemiku algusaasta järgi, sest kõigi üleskirjutuste kohta ei ole täpseid andmeid.

¹⁶ Peeter Kurg on saatnud 1910. aastal „Loomise” viisi koos Sohbergi lauliku tekstiga (EÜS VII 108/9 (31); EÜS VII 71 (31)). Siegfried Lindi 1921. aasta kogus on ka Sohbergi teksti esitaja nimi, Aleksander Martinson (E, StK 1, 100/101 (146)). Kahtlusi tekitab, et mees on – käsikirja põhjal otsustades – esitanud trükkalilikaga samas sõnastuses ja järjekorras kõik Sohbergi lauliku regilaulud vahemikus nr 11–18 (Sohberg 1876: 11–16), kusjuures teksti on kohati veidi toimetatud, nt „oisukene” (oinas) on muudetud sõnaks „poisikene” (E, StK 1, 99 (145–152)). Neil asjaoludel kahtlen, kas ta neid laulis.

¹⁷ Mõlemad on ilmunud „Setukeste lauludes” (Hurt 1904: 169–170, nr 165, 166), kuid parim seto laulu asjatundja Paul Hagu kinnitab, et vähemalt kaks kolmandikku on kirjalik autorilooming (isiklikust e-kirjavahetusest).

aastal Mart Saar ja Hans Siimer, see oli algussõnadega „Pääsukene päävalindu” kiigeviis Suure-Jaani kihelkonnast (EÜS IV 1548 (14)). Vanemate lauluteisendite viise õnnestus koguda Esimese maailmasõjani. Pärast ilmasõda jäi „Loomise” noodistamine mõneks ajaks soiku. Haruldase „Loomise” helisalvestuse fonograafiga ja ka noodistuse on teinud Soome etnomusikoloog Armas Otto Väisänen 1913. aastal Kuusalu kihelkonnas. Järgmised kaks „Loomise” esitust fonografeeris Rudolf Põldmäe alles 1937. aastal samast kihelkonnast. Edaspidi on juba magnetofoniga rohkem salvestatud aastail 1957–1972, kokku 17 loomislaulu teisendit.

4. Eesti loomislaulu võimalikke seoseid kiikumisega

Kui palju eesti „Loomise” teisenditest kannab märke nende võimalikust laulmisest kiikumise ajal? Tavalisi kiigelaule iseloomustab kiikumisega seotud temaatika, viis, esitus ja mõnikord kommentaarid. Kuna pikaajaline laulmine teatud kontekstis võib jätta jälje laulu värsi- ja muusikatekstile, oletan, et „Loomise” laulmine kiikumisel võis mõjutada laulu temaatikat, liita kiigemotiive ning kajastuda viisides ning esitaja ja/või koguja märkustes.

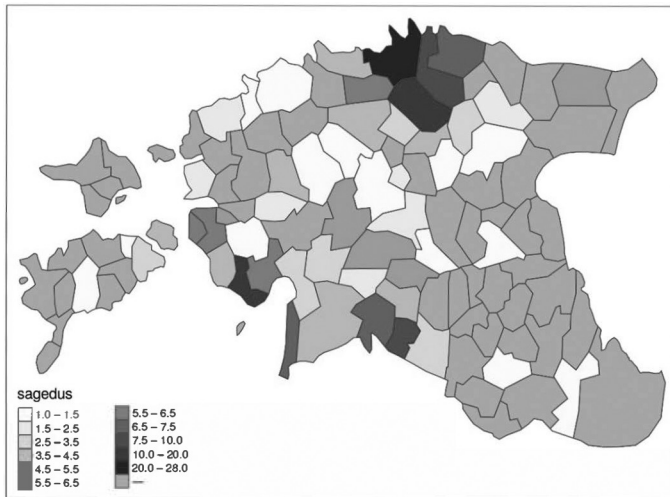
4.1. Tekstid

„Loomise” teisendite seas leidub palju tüüpilisi tekste, samuti liitumisi ja segunemisi muude teemadega ning katkendeid. Esineb ebatavalisi teisendeid, milles lind otseselt ei loogi oma munadest või poegadest maailma osi. „Loomisega” sarnaseid motiive sisaldavad ka iseseisvad laulutüübid, nagu „Õunapuu”, „Kolm õuna” ja „Kolm metsa”. Ühes erandliku lõpuga „Õunapuu”-mõistatuslaulus sümboliseerib õun näiteks vaeslast;¹⁸ laulus kutsutakse aga erilise sisulise põhjusega korduvalt mõistatama „kivikirju lindu” – see võib olla jälg tüüpilisest loomislaulu merest sündinud linnust (E 18850/2 (11)). Sageli mõistatuslauludes ja kiigelauludes esinev mütopoeetiline õunapuu sarnaneb loomisloo õunapuuga: tal on kolm oksa ja õuna, puu asub mäel või mere keskel ning paistab kiigelt, õun igast küljest ise värvi. Need laulud esindavad justkui selle maailma kosmoloogilist pilti, milles leiab aset kosmogoonia ehk ilmamaa loomine.

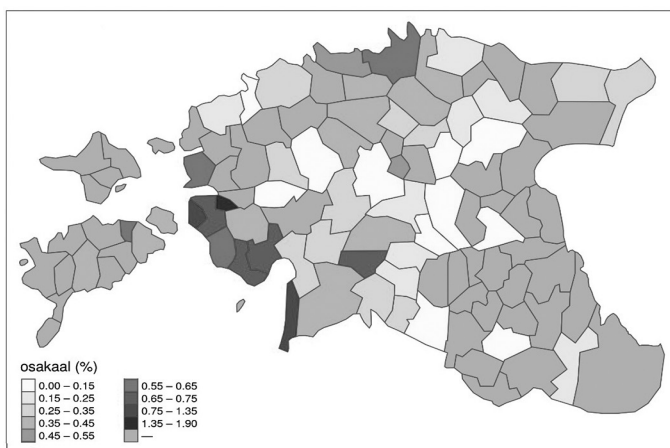
Kõige arvukamalt loomislaulu teisendeid on uuritaval perioodil kogutud Kuusalu (25 üleskirjutust + 2 helisalvestust), Tõstamaa (9 + 3), Ambla (11) ja Kadrina kihelkonnast (9). Ka kõige rohkem viise (kokku 8) on kogutud Kuusalust. Kogutud loomislaulude paiknemine on kujutatud kaardil 1, mille järgi peamine levikuala, nagu varemgi sedastatud, on „rannik Viru ja Harju piiril ning Põhja-Järvamaa, rannik Matsalu ja Pärnu lahe vahel ning Muhu ja Ida-Saaremaa. Pääle selle on kaks harvemat keskust Jõhvi ja Vaivaraga ning Lõuna-Mulgimaal Karksi piirkonnas.” (Masing 1998: 11; vrd ER: XXXIX) Mõnes üldiselt väga rikkalikus laulupiirkonnas, nagu Kagu-Eesti või Kihnu, „Loomist” sama hästi kui ei ole.

¹⁸ Rahvalauludes võib õun sümboliseerida tütarlast, õunapuu olla ema kujund, kuid „Õunapuu” ja „Loomise” laulus on see kujund ebatavaline.

Lauluteisendite esinemise tihedust vaadates tuleb arvestada, et Eesti eri kihelkondades on rahvalaulude kogumistöö toimunud erinevalt, mistõttu teatud paik-konnast arhiivi jõudnud „Loomise” teisendite suurem hulk ei tarvitse osutada suu-remale tuntuks, vaid võib osutada hoolsamale kogumisele. Kuusalust Põhja-Eestis ja selle naaberaladelt kogutud regilaulude arv on üldse väga suur, mistõttu on ootus-pärane sealt kogutud rohke loomislaulude hulk. Kaart 2 näitab „Loomise” osakaalu kõigi samast kihelkonnast kogutud regilaulude seas ehk oletatavat populaarsust – selle poolest on Kuusalust eespool mitmed Lääne-Eesti kihelkonnad.

Kaart 1. „Loomise” teisendite arv kihelkonniti.

Kaart 2. „Loomise” teisendite osakaal kihelkonnast kogutud regilaulude seas. Suurima osakaaluga on esindatud Lihula (1,9%), Häädemeeste (0,8%), Hanila (0,8%), Audru (0,7%), Tõstamaa (0,7%), Kõpu (0,7%), Karuse (0,7%).

Regivärsilise „Loomisega” on sageli põimunud kiigelaulumotiive – kokku 76 variandis. Kuusi (1956: 62–63) on kiikumisega seostuvad variandid eristanud oma ette redaktsiooniks, mis on olnud tuntud „saarekestel” Mandri-Eesti lääneosas, Saaremaal, Kuusalus ja Suure-Jaani kihelkonnas. Nende vahealadel olla esinenud omavahel segunenud kiigel ja põõsas pesitsemise redaktsioonid. Samuti olevat soomepärasema sõnastusega „Loomine”, mis enamasti on üles kirjutatud Kuusalus või Suure-Jaanis, harilikult seotud kiikumisega.

Kiikumisega seotud loomislaul algab sageli nurinatega halva kiige üle ja linnu saabumisega linnast. Need motiivid esindavad tüüpe „Kitsas kiik” või „Kiik sobimatul kohal”. Huvitaval kombel kasutatakse kitsa kiige kirjeldamiseks suure, läbi kolme ilma ulatuva maailmapuu kujundisüsteemi: alt ei mahu hani ujuma, pealt ei pääsuke pugema, vahelt ei mahu varblane. (Lindude nimed võivad mõnevõrra varieeruda.) Need linnud esindavad folkloori kujundisüsteemis eri ilmasid: hani on alumise tasandi veelind, pääsuke päikeselind ja varblane tavailmast. Lõpuks ilmunud loojalind suudab igalt poolt läbi lennata ja teeb pesa, mõnikord on ka öeldud, et kiige keskele (H IV 2, 60/2 (13)). Võimet kolme ilma vahel vabalt liikuda on paljudes usundites peetud üleloomulikuks (vrd Eliade 2021: 122).

[---] Ma läksi kiike katsuma:

kas sie kiike kannab mind?

Ei sie kiik ei kannud mind.

Teinud kiige kitsukese,

kiigeaisad atukesed:

alt ei saan' ani ojuda,

pealta pääsuke pugeda,

vahelta varblane linnata.

Siis tuli linnast kirju lindu,

alevist tuli alli lindu,

Pieterburist punane lindu –

sie siis lindis kiige alta,

kiige alta kiige pealta. [---]

H II 2, 388/9 (509) < Lihula khk., Lihula v., Saare kõrtsi saun – M. Ostrov ja O. Kallas

< Ann Külm, 59 a. (1889)

Mõningates lauluteisendites ei kaevatagi kiige üle, vaid lihtsalt ilmub lind, kes suudab kolmest tasandist läbi lennata (nt H II 35, 290/1 (169)). Igal juhul võib kiige kirjeldus omandada uue tähenduse ja muutuda üldisema hiiglamõõtmega objekti või puu sümboliks. Iseloomulik on ka, et „Kitsa kiige” redaktsiooni loomislaulud ei alga õunapuuga. „Kitsas kiik” ühenduses „Loomisega” on iseloomulik Lääne-Eestile (vrd Ribenis 1994). Teist peamist kiikumisega seostuvat loomislaulu redaktsiooni võiks nimetada „Pesa penni peal”. Siin ei ole kolmeosalist kiike, kuid on selgesti öeldud, et pesa tehti kiige völli, õrrele või pennile. See redaktsioon esineb Põhja-Eestis. Siirdevormilise loomislaulu ringmänguvariandid „Siidisulgis linnukene” refrääniga

võisid seostuda kiigega sel moel, et neid lauldi-mängiti kiige juures peoplatsil, kuid seal eraldi tunnuseid pole. Neid on uurimismaterjalis kokku 23.

4.2. Viisid

Uurimismaterjalis (kuni aastani 1972) on 40 koos viisiga jäädvustatud loomislaulu: nende seas 25 regiviisi, 14 siirdevormilist ringmänguviisi ja üks uuema rahvalaulu viis. Kuidas nende seast ära tunda kiigeviise? Põhja-Eesti tüüpilistele kiigeviisidele on iseloomulikud pikendused ja kaunistused paaritutel silpidel. Saaremaa kiigeviisidel on sarnaselt muude vanemate viisidega pikendus lõpusilbil. Viisidel on harilikult üherealine või kaherealine vorm, kus esimene ja teine viisirida on suhteliselt sarnased, ja kitsas heliulatus. Lõuna-Eesti ja osaliselt ka Kesk-Eesti kiigelaule iseloomustavad kiigeteemalised refräänsõnad, näiteks „kiigele” iga värsi lõpus. Siirdevormilised lauluvariandid tunneb ära teksti ülesehituse, viisi ja „vaat luuli”-tüüpi refrääni järgi, mida paaril korral asendab või täiendab „trallallaa” (E 53403 (3), Anderson LL 6573). (Tampere 1960; Rüütel 1969b; Vissel 2002; Särg 2008)

Selliste eelduste kohaselt esineb „Loomise” juures 12 kiigeviisi (üheksa pikenduste ja kaunistustega põhjaeesti viisi, kaks lõpupikendusega saare viisi ja üks lõnaeesti tüüpi refrääniline regiviis). Nad kuuluvad kiigelaulumotiividega tekstide juurde, välja arvatud ainult mõne tekstivärsiga Väisäneni helisalvestus (EÜS X 1103 (545)). Ülejäänud 11 juhul on regivärsilist „Loomist” lauldud jutustavatele lauludele omaste kaherealiste regiviisidega. Nende seas on kaheksa eri viisi, sest paar laulikut on korduval salvestusel laulnud ühe ja sama viisiga.

Joonis 2. Armas Otto Väisäneni käsikiri: tüüpiline kaunistustega kiigeviis Kuusalu kihelkonnast. 1913 (EÜS X 1103 (545)).

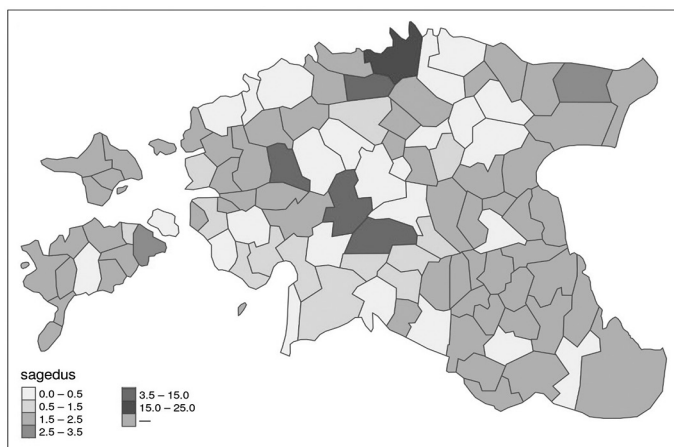
4.3. Lisateave laulude esituse kohta

Kokku 14 juhul on loomislaulu teksti või viisi juures täiendusi, et see on žanri poolest kiigelaul. Sealhulgas kolmel juhul on seda märgitud kiigemotiivideta tekstide viisi kohta: kaks korda „kiigetoon” ja üks kord „kiigeviis”. Üht kiikumise tekstimotiiviga

„Loomist” olevat lauldud „karjatooniga” (EÜS VIII 2532 (159)) ja üht loomislaulu võidud laulda ka pulmas noorikule (EÜS VI 972 (113)). Mõni siirdevormiline laul on tähistatud kui „mängulaul”. Kuusalu suure lauliku järeltulija Risanda Kravtsov jutustab mõlema temalt helisalvestatud loomislaulu juurde, et seda lauldi tingimata kiikumise ajal (RKM, Mgn II 1548 c ja 1610 a; Jaago 2000: 207). Kravtsov ei kasuta sealjuures tüüpilist kiigeviisi ja koguja Ingrid Rüütli küsimusele, kas see on „kiigelaul”, vastab Kravtsov eitavalt, kuid kinnitab uuesti, et vanaema soovitas seda kiikumise ajal laulda. Võib-olla ta ei saanud küsimusest hästi aru, kui kiigelaulu mõiste oli talle harjumatu.

4.4. Kiigel laulmise märkidega loomislaulud

Vastavalt eelnenud analüüsile kannab kiigel laulmise märke kokku 79 „Loomise” teisendit. Need laulud moodustavad 38,2% ehk üle kolmandiku regivärsilistest loomislauludest ning 34,2% kõigist uurimise all olnud lauluteisenditest. See tulemus võib ligikaudu kajastada XIX sajandi tegelikkust, arvestades, et kõik kiigel lauldud „Loomise” teisendid ei tarvitsenud olla vastava jäljega ning teisalt ei pruukinud kiigemotiividega läbi põimunud laulud alati kõlada kiigel. Kiigel laulmise märkideks on eelkõige kiigeteemalised tekstimotiivid (76 juhul); oletatavad kiigeviisid (12) ja lisateave (14) langesid enamasti nendega kokku. Seega kiikumise motiivid tekstides leidsid paarikümnel juhul lisakinnituse.

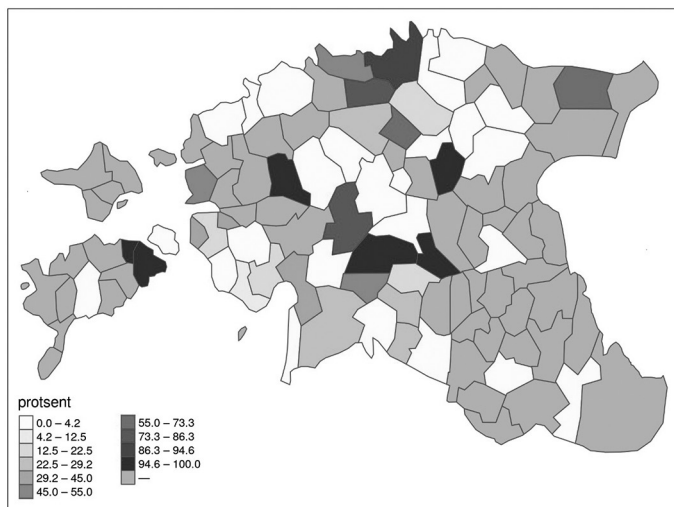

Kaart 3. Kiikumisega seotud „Loomine” kihelkonniti, kokku 79 teisendit. Kiikumisega seotud „Loomise” tekstiteisendid olid levinud Põhja- ja Lääne-Eesti rannikualadel ja nende levikuala ulatus mõnel pool kiiludena sisemaale. Samades piirkondades on ka kiikumise osakaal loomislauludes suurem.

Võrdluseks kontrollisin ERA viisikartoteegi põhjal teiste jutustavate laulu-tüüpide seost kiikumisega, kuid ühelgi juhul polnud see nii valdav. Lüroepilistest lauludest on märgitud kiigelauluks või kiigeviisiga lauluks kolm korda „Arg kosilane”, kaks korda „Ema haua”, „Suur tamm”, „Vend ostab ehteid”, „Mere

pühkimine” ja „Ehted kadunud”. Isegi kui analüüsida teiste lüroepiliste laulude kõigi viiside ja tekstide tunnuseid, siis arvatavasti ei tõuseks ükski neist kiigel laulmise poolest esile.

Kaartide 3 ja 4 põhjal jääb „Loomise” tugevaim seos kiigel laulmisega üsna samasse piirkonda, kust loomislaule on rohkem kogutud: eelkõige Eesti põhja-, lääne- ja edelaosa rannikualale. Sealhulgas paistab laulu ülisuur seos kiikumisega silma neis kihelkondades, kust on jäädvustatud suhteliselt vähe loomislaule – st kui rahvaluulekogus on kihelkonnast üks-kaks loomislaulu, mida on omakorda lauldud kiigel. Paiknemine Eesti äärealadel võiks osutada vanale pärimusele, mis on perifeerias püsinud, juhul kui kultuuriline raskuspunkt asunuks Eesti keskel. Kui aga arvestada, et minevikus liiguti palju mööda vett, siis võisid muistseks keskuseks olla hoopis veeteedeäärsed alad. Loomislaulu side rannikualadega võib näidata laulu elavat kasutust ning vett pidi liikujate osa pärimuse vahendamisel.

Kaart 4. Kiikumisega seotud teisendite osakaal regivärsilistes loomislauludes kihelkondade kaupa, kokku 38%. Tulemused ei pruugi olla usaldusväärsed, sest enamikku kihelkondi (v.a Kuusalu, Tõstamaa, Ambla) esindas alla 10 lauluvariandi.

Mõnede loomislaulu kiigeteisendite ulatumine sisemaal asuva Suure-Jaani ja Viljandi suunas (Kuusi 1956: 62–63) võib olla seotud varasema Pärnu–Viljandi–Tartu veeteega. Andres Tvauri (2001) kirjutab, et vanadel kaartidel ja kirjutistes näidatakse Pärnu ja Tartu vahelisi jõgesid ja järvi katkematu veesoonena, millel saab liigelda paadiga, ning Pärnu jõgi on muinas- ja keskajal kandnud nime Emajõgi. Kui ka veeteed mööda Tartusse jõudmine oli kaheldav, siis olevat Pärnu ja Viljandi vahel olnud suhteliselt hea veete, mida kasutati ka taliteena (Hermann 1967). Loomislaulu levikuala ja laulmine kiigel asuvad Põhja- ja Lääne-Eestis ehk üldjoontes samas piirkonnas, kus kasutati suurt kahe poolega külakiike. Eestiga sarnane kiigetüüp ja kiigelaulud olid tuntud ka Ingeris (Salminen 1931; Talve 1961).

5. Kiikumine kalendripühade kombestik

Eesti ja teiste läänemeresoome maade rahvad kiikuvad ning laulsid kiigel kevadiste pühade ajal. Kiikumise rahvusvahelisele levikule ja viljakusmaagilisele tähendusele tõmbas tähelepanu James George Frazer oma teoses „Kuldne oks” („The Golden Bough”, 1894: 230). Edaspidi ta täiendas oma teooriat näidetega Uus-Guinea kaide kiikumisest ja laulmisest puu otsa kinnitatud kiikedel jamsi külvamise perioodil, tüdrukute kiikumisest kiriku kellanöörade küljes Saksamaal ristipäeval ning lätlaste (eestlastega sarnasest) kiikumisest lihavõtte ja jaanipäeva vahel – mõlemal rahval linakasvu soodustamiseks. (Frazer 1911: 156–157, 1912: 101, 107, 1913: 247–248)

Kiikumisega seotud kombestik ja laulud on pakkunud uurimisainest, mille vastu tarkas eesti folkloristikas esmane huvi ilmselt pärast Soome kolleegide töödega tutvumist (Viidalepp 1936; vrd Mansikka 1932). On arutatud „Harja otsimise” laulu usundilist tähendust: kas võis see olla kiigelaul, kus neiud kirjeldavad loojuvat päikest kui merre vajuvat harja, sellal kui õotsuv kiik ise on päikese sümbol? Või ehk saaks kiike tõlgendada kui merd pühkivat harja? (Hiimäe 2006b; Lintrop 1999; Kuusi 1963: 193–196; Masing 1998: 15)

Uurijate küllalt üksmeelse arvamuse kohaselt oli kiikumine ning kiigel laulmine kevadiste pühade ajal nii meelelahutus, suhtlemisviis kui ka maagiline toiming viljakuse ja õnne saavutamiseks suvepoolaasta alguses (Hiimäe 1981; Vissel 2002). Sõltuvalt kohalikust tavast võis kiikumine eri piirkondades alata eri pühadel, näiteks Lõuna-Eestis ja Ingerimaal koguneti välja kiikuma lihavõttepühal, Põhja-Eestis ja mitmel pool Soomes aga suvistepühal. Nii Eestis kui ka Soomes kiiguti samuti keskest maha toetatud laual: *hüpati lauda* ehk *tsõõgati* urbepäeval või lihavõttepühadel. Eesti ning lähirahvaste kombestiku põhjal võiks oletada, et lihavõttepühaga on segunenud vanemat ristiusueelset kevadpühade ja kevadise aastaalguse kombestikku. (Viidalepp 1936; Talve 1961; Hiimäe 1981, 1984, 2006a; Vissel 2002) Suvistepühade juurde kuulus Põhja-Eestis ka munade värvimine, mis võib Mall Hiimäe (2018: 125) arvates olla jäänuk kunagisest külvipüha rituaalist.

Mircea Eliade (1954 [1949]) on eri kultuuride aastavahetuse (või ajaperioodi alguse) kombestikku võrreldes leidnud, et see sisaldab tüüpiliselt lagunemise ja taasloomise aega sümboliseerivaid tegevusi, mille hulgas on ka „loomine”: viljakusrituaalid, sõnamaagia, tavandilaulud, soovitud sündmuste läbimängimine ja võimlus kohata üleloomulikke olendeid. Ühe aastavahetusekombestiku maagilise toimingu on ta nimetanud ka loomisloos esitamist.

Maailmas on kiikumine laialt levinud ja paljudel juhtudel seotud kalendritavadega, sealhulgas ka neis kultuurides, millel on seoseid maailmamuna müüdiga. Indias olevat kiigutud tuhandeid aastaid tagasi ja viiteid rituaalsele kiikumisele leidub juba veedades (Van De Bogart 2014). Indias peetakse paljudes paikades igaaastast kiikumisfestivali, neist teadaolevalt vanim olevat Rajo festival Orissas, mis toimub alates II sajandist eKr suvise pööripäeva aegu, enne vihmaperioodi algust (Bhattacharya 2010). Kiikumise rituaal oli tuntud ka vanas Egiptuses ja antiik-kultuuris. Kiikumine kui maagiline toiming lihavõttepühadel, aga ka jüripäeval või suvistepühal koos muude kevade alguse kommetega, näiteks munade värvimise,

laulude ja ringmängudega, hõlmab Euroopa idaosa, esinedes slaavi, balti ja soomeugri rahvastel Kreekast kuni Skandinaaviani (Talve 1961; KOO). Talve (1961) oletab, et see piirkond võib osalt edasi kanda antiikmaailma uskumusi ja traditsioone. Kreekas näiteks kiiguti Anthesteria pidustuste kolmandal päeval Aiora rituaalis, mis oli seotud Dionysose kultusega ja viinamarjasaagi valmimisega (Merkelbach 1964: 184–185). Fritz Boehm (1917) näitab ajalooliste tekstide analüüsi kaudu, et ilmselt oli juba Vana-Kreekas unustatud Aiora rituaali algne tähendus. Vanu kiikumiskombeid on aga raske mõista ka sellepärast, et kiikumisega seotud sõnavara ei ole spetsiifiline ja tähendab erinevaid nähtusi.

Nii kevadpühade kui ka loomislaulu üks keskseid atribuute on loomise ja viljakuse sümbol muna. Ka kiigelaulude tüüpvärssides kutsutakse tooma kiigele kanu ja mune. Schlegel kirjutab (1830: 110): „Mõned tõid, kui marjaaeg oli, marju kaasa, teised mune – mõned teised natuke keedetud liha, kana, tedre, mille isa või vend oli ühe või paar päeva varem tabanud – ja kõik jagati õelikult.” Nii kaugemate kui ka lähemate rahvaste kevadiste pühade sümboolikas esinevad muna ja linnud eri seostes, näiteks liivlastel lindude äratamine, setodel *tsirgupäiv*, millel omakorda on palju paralleele lähemate ja kaugemate rahvaste juures. Venetia Newall (1989) kirjutab, et muna ja ka lind-fööniks on väga erinevates usundites, rituaalsetes ja maagilistes toimingutes loomise ja taassünni sümbol. Muna on näiteks päikese sümbol, mida on kasutatud päikese ravimiseks, kui see on tundunud nõrk. Lind-jumalanna on inspireerinud Hasso Krulli (2012) esseed loomislaulust.

Võiks oletada, et ka eesti „Loomise” laulmine oli osa kevadisest rituaalist – kas koos kiikumisega või sellega hiljem liitudes. Arvestades, et Kuusi hinnangul olid just kiikumisega seotud „Loomise” redaktsioonid soomepärasemad, võisid need saabuda põhja poolt uute asukatega või/ja Soome eeskujul suurte kiikede ehitamisega. Varasemale Põhja-Eesti tüüpi vastastikku laudadega külakiigele mahtus nii Schlegeli (1830: 114) kirjelduse kui ka Gehlhaari (EKM EKLA, B-37:1257-1, 1840) pildi järgi kuus inimest. Lõuna-Eestis oli teistsugune, ühe lauaga pikisüunas liikuv kiik. Soome suurt külakiike, kuhu mahtus korraga kuni paarkümmend inimest, peab Talve (1961) XIX sajandil arenenud sotsiaalse suhtlemise nähteks. Hiiglaslik külakiik olevat kujunenud maa lääneosas, kust see levinud ka ida poole, Karjalasse, Põhja-Eestisse ja Ingerisse. Kiigepidude õitseage on olnud Talve järgi 1860.–1880. aastate ümbruses Lääne-Soomes. Esimesed kiikumise tekstimotiiviga „Loomise” teisendid on Eestis üles kirjutatud 1860. aastatel Pärnumaal, kuid muidugi on XIX sajandi algupoolelt liiga vähe laule nende põhjal järelduse tegemiseks. Võib-olla oli „Loomise” rituaalne laulmine kiigel, näiteks ingeri väikse lihavõttekiige taolisel kiigel vanem komme, mis hiljem segunes meelelahutuslikuks muutuva kiikumisega. Ka karjala loomislaulu on kasutatud kevadel viljakusmaagiliselt külvisõnade funktsioonis (Tarkka 1996).

Eesti uuem „Siidisulgis linnukese” ringmäng võib olla (suvepool)aasta alguse tähistamisel sarnase funktsiooniga kui kiikumine, nagu on näha mitme eesti pärimust tõenäoliselt mõjutanud lähirahva pärimusest. Slaavi ja balti rahvastel seostus kiikumisega kevadpoolaasta algus, kus kiige juures ja kiigel lauldi „ai-ljuli”-taoliste refäänidega laule (nt Astrauskas 1999: 62). Seostatuna kevadise aasta alguse rituaaliga

jutustab „Loomine” sümboolse taassünni lugu. Tsüklilise ajaarvamise loogika järgi võis eelmisest tsüklist jääda midagi taasloomise jaoks alles, võib-olla samuti, nagu lõigatud viljast jäid alles seemned, lindudest munad ning inimestest luud ja lapsed. John Irwin (1983: 2) kirjutab, et rituaalne taasloomine (ingl *re-enactment of cosmogony*) oli tingitud vajadusest saada õigesse suhtesse püha maailmaga kui kosmilise korra allikaga, millest sõltus inimese ellujäämine.

Kiik võib olla kosmoloogiline sümbol, eriti kui arvestada, et osas lauluteisendites on seda kujutatud kolmeosalisena, nagu ulatuks see eri ilmadesse. Teisalt pöörleb kiik ümber oma keskse völli nagu tähistaevas ümber ilmasamba. Kiige ehitamine ja mahavõtmine pärast pühi meenutab ka mitmete rahvaste kommet püstitada kevadise aastavahetuse perioodiks maailmapuu või -sammast ja pärast see uuesti maha võtta (Kuiper 1983). Pesa tegemine ja munemine kiige keskele, völlile, oleks aga maailma (taas)loomine – mida Eliade sõnul (2021: 422) alustatakse tavapäraselt selle keskpunktist.

6. Kokkuvõtteks

Loomislaulu, kiikumise ja suvepoolaasta alguse vahel leidub eesti folklooris mitmesuguseid seoseid, mis tsüklilise ajakäsitluse taustal annavad võimaluse tõlgendada „Loomise” laulmist kiikudes kui osa kevadisest aasta alguse rituaalist. Selle oletuse kontrollimiseks analüüsisin täpsemalt loomislaulu teisendite ja kiikumise vahelisi seoseid. Eesti loomislaulust on meieni jõudnud vanem ja uuem (siirdevormiline) versioon. Kiikumisega seostub „Loomise” vanem versioon, mida on jäädvustatud XIX sajandist XX sajandi algupooleni Põhja- ja Lääne-Eesti äärepäärtkondades ja mõnevõrra Kesk-Eestis, s.o põlisel, teatud ühisjoontega põhjapoolsel regilaulualal. „Loomise” siirdevormiline versioon koos ringmänguga esindab Pärnumaal kujunenud uuemat traditsiooni, mida võidi siiski mängida endisel kiigepitsil.

Regivärsilise „Loomise” seosed kiikumisega ilmnevad laulutekstides ja -viisides esinevate kiigelauludega ühiste tunnuste kaudu, mis võivad olla kujunenud kiigel lauldes. Teisest küljest, vanemal loomislaulul ei ole eriti seoseid muude tegevustega ega spetsiifiliste meloodiatega. Üle kolmandiku (38,2%) regivärsiliste „Loomise” teisendite tekstimotiividest ja viisidest on põimunud kiigelauludega ja osutavad, et neid oli traditsiooniliselt lauldud kiigel või kiikumise juures. Kuigi kiigel lauldi ka muid eepilisi laule, on nende seos kiikumisega tunduvalt juhuslikum. Kaudsemalt võib laulul olla ka seos külvirituaaliga sidemete tõttu kiikumise, munade ja munade värvimisega, eriti kui arvestada, et ka karjala loomislaul on kuulunud külvirituaali juurde.

Eesti loomislaulu ja kiikumise seoste järgi saab vähemalt oletada, et kunagi peeti kevadist rituaali, kus kiigel taevakehade taassünnist laulmisega püüti maailma korda seada ning inimest ja loodust viljakana hoida. Kiik ise võis olla nii otse pöörlevat kosmost või ka maailmapuud või -mudelit esindav sümbol. Eesti „Loomisest” seostuvad tihedalt kiigelauludega kaks versiooni, „Pesa penni peal” Põhja-Eestis ja „Kit-sas kiik” Lääne-Eestis.

Käsitledes loomislaulu maailma igakevadise taasloomise osana, ei tekita probleeme see, et lind ja muna, päike ja kuu oli juba olemas – „Loomine” ei alga kaosest, vaid see on jätkuva tsükli rituaalne alustamine.

Tänan oma töökaaslasi Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivist, eelkõige Kaarel Veskist levikukaartide vormistamise eest, aga ka Mari Sarve ja Aado Lintropi oma nõuandeid ja mõtteid jagamast. Tänan kogu südamest Keele ja Kirjanduse toimetust, eriti Ott Heinapuud ja Maria-Maren Linkgreimi abi eest artikli trükiks ettevalmistamisel. Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri projekti PRG1288 „Folkloorse varieeruvuse korpuspõhine käsitus: regilaulutraditsiooni piirkondlikud stiilid, teemavõrgustikud ja suhtlusviisid” raames.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) fotokogu

B-37:1257 – T. Gehlhaar – Fr. Schlater, Kiikujad. Koloreeritud lito 1840. aastaist.

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) käsikirja- ja helikogud

Anderson LL – Walter Andersoni lastelaulude kogu

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EFA – Eesti folklooriarhiivi kogu (Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu alates 1996. aastast)

EKÜ – Eestimaa Kirjanduse Ühingu rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM, Mgn II – Eesti (NSV) TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise (Riikliku) Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna helilintide kogu

VEEBIVARAD

ERAB = Eesti regilaulude andmebaas. Koost Janika Oras, Liina Saarlo, Mari Sarv, Kanni Labi, Merli Uus, Reda Šmitaite. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv 2003–2021. <https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>

SKVR = SKVR-tietokanta – kalevalaisten runojen verkkopalvelu. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://skvr.fi>

KIRJANDUS

Astrauskas, Rimantas 1999. The Lithuanian calendar rites and music: On the issue of cycle unity. – Ritual and Music: Papers Presented at the International Ethnomusicologist Conference Held in Vilnius, Lithuania, December 11–12, 1997. Toim R. Astrauskas. Vilnius: Lithuanian Academy of Music, Department of Ethnomusicology, lk 55–68.

Bhattacharya, Deepak 2010. *Rajo*, The Swing Festival of Kalinga (India). – South East Asian Review. http://www.southeastasianreview.com/Rajo_Swing_Festival_Kalinga_India.pdf

- Boehm, Fritz 1917.** Das attische Schaukelfest. – Festschrift Eduard Hahn zum LX. Geburtstag, dargebracht von Freunden und Schülern. (Studien und Forschungen zur Menschen- und Völkerkunde XIV.) Toim Hugo Mötefindt, Alfred Vierkandt, Walther Vogel. Stuttgart: Verlag von Strecker und Schröder, lk 280–291.
<https://archive.org/details/festschrifteduar00hahn>
- Eliade, Mircea 1954 [1949].** Cosmos and History. The Myth of the Eternal Return. Tlk Willard R. Trask. New York: Harper Torchbooks.
- Eliade, Mircea 2021.** Šamanism ja arhailised ekstaasitehnikad. Tlk Mirjam Lepikult. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- ER = Eesti rahvalaulud** Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. Esimene köide. Toim Matthias Johann Eisen, Kaarle Krohn, Vihtori Alava, Oskar Kallas, Walter Anderson, Villem Grünthal. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
- ERL = Eesti rahvalaulud.** Antoloogia. I–IV kd. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1969–1974.
- ERIV = Eesti rahvalaule viisidega.** Koost Herbert Tampere. I–V kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, Eesti Raamat, Valgus, 1956–1965.
- Frazer, James George 1894 [1890].** The Golden Bough: A Study in Comparative Religion. 1 kd. New York–London: MacMillan and Co.
<https://archive.org/details/goldenboughstudy01fraz>
- Frazer, James George 1911.** The Golden Bough: A Study of Magic and Religion. 3. tr. III osa. The Dying God. London: MacMillan and Co.
<https://archive.org/details/goldenboughstudy04fraz>
- Frazer, James George 1912.** The Golden Bough: A Study of Magic and Religion. 3. tr. V osa. Spirits of the Corn and of the Wild. I kd. London: MacMillan and Co.
<https://archive.org/details/goldenboughstudy07fraz>
- Frazer, James George 1913.** The Golden Bough: A Study of Magic and Religion. 3. tr. VI osa. The Scapegoat. London: MacMillan and Co.
<https://archive.org/details/goldenboughstudy09fraz>
- Hermann, Uno 1967.** Tartu, Viljandi ja Pärnu vaheline veetee. – Eesti Loodus, nr 4, lk 233–234.
- Hiiemäe, Mall (koost) 1981.** Eesti rahvakalender. 2. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiiemäe, Mall (koost) 1984.** Eesti rahvakalender. 3. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiiemäe, Mall 2006a.** Päiv ei ole päiväle veli. Lõunaestli kalendripärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 22.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Hiiemäe, Mall 2006b.** Kosmogooneilise harja otsimine. – Regilaul – esitus ja tõlgendus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 23.) Toim Aado Lintrop. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 21–48.
- Hiiemäe, Mall 2017.** Lihavõtted ehk ülestõusmispühad. – Eesti rahvakalender. Veebiväljaanne. Koost Selma Läht, M. Hiiemäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. <https://www.folklore.ee/erk/exhibits/show/lihavotted>
- Hiiemäe, Mall 2018.** Virumaa kalendripärimus. Tartu–Rakvere: EKM Teaduskirjastus, Viru Instituut.
- Hurt, Jakob 1904.** Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega. I kd. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104.) Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.

- Irwin, John 1983.** Editor's introduction. – Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper, *Ancient Indian Cosmogony*. Koost, toim J. Irwin. New Delhi: Vikas, lk 1–8.
- Jaago, Tiiu 2000.** Kolm lugu, kolm tõlgendust. – Kust tulid lood minule... Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel. Toim T. Jaago, Ülo Valk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 205–228.
- Jaago, Tiiu 2018.** Suulisus kirjakultuuri ajajärgul. – *Mäetagused*, nr 70, lk 39–66.
<https://doi.org/10.7592/MT2018.70.jaago>
- Jason, Heda 2000.** Motif, Type and Genre. A Manual for Compilation of Indices & A Bibliography of Indices and Indexing. (FF Communications 273.) Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Kalda, Mare 2015.** Aardepärimuse tüpoloogiline tegelikkus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 556–572. <https://doi.org/10.54013/kk694a3>
- Kallio, Kati 2011.** Interperformative relationships in Ingrian oral poetry. – *Oral Tradition*, kd 25, nr 2, lk 391–427. <http://journal.oraltradition.org/issues/25ii/kallio>
- Kallio, Kati 2014.** Laulamisen tapoja. Esitysareena, rekisteri ja paikallinen laji länsi-inkeriläisessä kalevalamittaisessa runossa. *Lectio praecursoria* Helsingin yliopistossa 14.12.2013. – *Elore*, kd 21, nr 1. <https://doi.org/10.30666/elore.79126>
- Knüpfner, Arnold 1818.** Salme. Ein Gedicht. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*, nr 11, lk 138–141.
<https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/3625/beitrage11.pdf>
- Knüpfner, Arnold 1827.** Poesien der Esthen. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*, nr 18, lk 92–113.
<https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/3625/beitrage18.pdf>
- Koemets, Aino; Mirov, Ruth; Mägi, Udo; Pino, Veera; Tedre, Ülo 1974.** Tüübikommentaar. – *ERL*, IV kd, lk 93–347.
- КОО = Календарные обряды и обычаи в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. Конец XIX – начало XX в. Отв. ред. Сергей Александрович Токарев. Москва: Наука, 1977.**
- Krohn, Kaarle 1894.** Luomisruno. – *Valvoja*, kd 14, lk 311–321.
- Krohn, Kaarle 1903.** Kalevalan runojen historia. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 101.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Krohn, Kaarle 1926a.** Die folkloristische Arbeitsmethode. Begründet von Julius Krohn und weitergeführt von nordischen Forschern. (Institutet for sammenlignende kulturforskning. Serie B. Skrifter 5.) Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Krohn, Kaarle 1926b.** Loomine. – *ER*, lk XXXIX–XL.
- Krohn, Kaarle 1930.** Luomisruno Inkerissä. – *Kalevalaseuran vuosikirja*, kd 10, lk 5–25.
- Krohn, Kaarle 1932.** Kalevalan kertomarusojen opas. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 192.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Krull, Hasso 2012.** Jumalanna pesa. Mütupoetiline essee. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 19–20. Tallinn: SA Kultuurileht.
- Kuiper, Franciscus Bernardus Jacobus 1983.** *Ancient Indian Cosmogony*. Koost, toim John Irwin. New Delhi: Vikas.
- Kuusi, Matti 1956.** Virolais-suomalainen Maailmansyntyruno. – *Kalevalaseuran vuosikirja*, kd 36, lk 49–84.

- Kuusi, Matti 1963.** Varhaiskalevalainen runous. – Suomen kirjallisuus. I kd. Kirjoittamaton kirjallisuus. Toim M. Kuusi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Otava, lk 129–215.
- Kõiva, Ottilie 2014.** Saateks. – Aeg ärgata. Kakskümmend kaheksa eesti rahvalaulu. Kirja pannud Friedrich Reinhold Kreutzwald Järvamaalt Viisu külast 1828. aastal. Time to Wake: Twenty-Eight Estonian Folk Songs. Written Down by Friedrich Reinhold Kreutzwald in 1828 in Viisu Village, Järva County. Koost O. Kõiva, toim Janika Oras, Liina Saarlo, Kadri Tamm. Tartu–Paide: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, Ajakeskus Wittenstein, Järvamaa Muuseum, lk 9–19.
- Laugaste, Eduard 1977.** Mõnda A. J. F. Knüpfferi folkloristlikust tegevusest. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 416–421.
- Launis, Armas 1907.** Kertomus sävelkeruumatkasta Inkerissä kesällä 1906. – Suomi, kd IV, nr 5. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 103–116.
- Laurinkienė, Nijolė 1990.** Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose. Vilnius: Vaga.
- Lewis, Gilbert 1980.** Day of Shining Red: An Essay on Understanding Ritual. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558061>
- Lintrop, Aado 1999.** Suur tamm, kuduivad neiud ja punane paat, kadunud harjast rääkimata. – Mäetagused, nr 10, lk 7–23. <https://doi.org/10.7592/MT1999.10.tamm>
- Loorits, Oskar 1990.** Eesti rahvausundi maailmavaade. Tallinn: Perioodika.
- Mansikka, Viljo Johannes 1932.** Inkerin liekkulauluista. – Suomi, kd V, nr 14. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 1–75.
- Masing, Uku 1998.** Eesti usund. Toim Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa.
- Merkelbach, Reinhold 1964.** Origin and religious meaning of Greek tragedy and comedy, according to the *Erigone* of Eratosthenes. – History of Religions, kd 3, nr 2, lk 175–190. <http://www.jstor.org/stable/1061988>
- MI** = Stith Thompson, Motif-Index of Folk Literature. A Classification of Narrative Elements in Folk-tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. 6 kd. Bloomington: Indiana University Press, 1955–1958.
- Mäevere, Andres 2016.** Kukk kui sümbol kirikutornis ja rahvapärimuses. – Eesti Kirik 22. VI, lk 8. <http://www.eestikirik.ee/kukk-kui-sumbol-kirikutornis-ja-rahvapärimuses/>
- Neus, Heinrich 1850.** Ehstnische Volkslieder. Erste Abtheilung. Hrsg. von der ehstländischen literärschen Gesellschaft. Reval: Kluge und Ströhm. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/6622>
- Neus, Heinrich 1852.** Ehstnische Volkslieder. Dritte Abtheilung. Hrsg. von der ehstländischen literärschen Gesellschaft. Reval: Kluge und Ströhm. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/6622>
- Newall, Venetia 1989.** An Egg at Easter: A Folklore Study. Bloomington: Indiana University Press.
- Oinas, Felix 1999.** Ida elemendid „Kalevalas“. – F. Oinas, Tuul heidab magama ja teisi esseid. („Keele ja Kirjanduse“ raamatusari 3.) Toim Heldur Niit. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 135–156. https://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/kalev2/idaelement_klvp.html
- Pentikäinen, Juha 1989.** Kalevalan maailma. Helsinki: Yliopistopaino.
- Ribenis, Karin 1994.** (Lüro)eepilise laulu struktuurist. „Loomine“. – Loomine. (Pro Folkloristica 2.) Toim Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut, lk 32–36. <https://www.folklore.ee/era/nt/PF2/2Ribenis.htm>

- Rüütel, Ingrid 1969a.** Rahvalaulu-terminoloogia probleeme. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 95–104.
- Rüütel, Ingrid 1969b.** Muistne „Loomislaul” eesti uuemas rahvatraditsioonis. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale VI. Toim Meelik Kahu. Tallinn: Eesti Raamat, lk 102–132, 246–248.
- Salminen, Väinö 1929a.** Kalevalan kertovat runot Inkerissä. – Kalevalaseuran vuosikirja, kd 9, lk 52–76.
- Salminen, Väinö 1929b.** Tutkimus vatjalaisten runojen alkuperästä. – Suomi, kd V, nr 7, lk 1–75.
- Salminen, Väinö 1931.** Keinu I. liekki ja liekkuvirret. – Kalevalaseuran vuosikirja, kd 11, lk 23–39.
- Schlegel, Christian Hieronymus Justus 1830.** Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815. 5. kd. Meiningen: Friedrich Keyßner.
<http://hdl.handle.net/10062/17795>
- Sohberg, Martin 1876.** Neljas Eesti laulutooja. Maa ja linna noore rahva rõõmuks. 66 laulu. Tartu: Schnakenburg.
- Särg, Taive 2000.** Vanemate rahvalaulutekstide ja -viiside seosed Karksi kihelkonna kalendri-lauludes. – Kust tulid lood minule... Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel. Toim Tiiu Jaago, Ülo Valk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 277–327, 349–352.
- Särg, Taive 2008.** Eesti kalendrilaulud viisidega. Tallinn: Koolibri.
- Särg, Taive 2009.** Context-related melodies in oral culture: an attempt to describe words-and-music relationships in local singing traditions. – Journal of Ethnology and Folkloristics, kd 3, nr 1, lk 35–56.
- Talve, Ilmar 1961.** Keinu ja keinuminen Suomessa. (Scripta Ethnologica 11.) Turku: Turun yliopiston kansantieteen laitos. <https://doi.org/10.30673/sja.86249>
- Tampere, Herbert 1934.** Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist. – Eesti Muusika Almanak. I kd. (Eesti Akadeemilise Helikunstnike Seltsi väljaanne 1.) Toim Johannes Jürgenson, Voldemar Leemets, Hillar Sakaria, Julius Vaks, Adolf Vedro. Tallinn: Eesti Lauljate Liit, lk 30–38.
- Tampere, Herbert (koost) 1956a.** Eesti rahvalaule viisidega. I kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tampere, Herbert 1956b.** Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim Harri Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 255–277.
- Tampere, Herbert (koost) 1960.** Eesti rahvalaule viisidega. II kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tarkka, Lotte 1996.** Transformations of epic time and space: Creating the world's creation in Kalevala-metric poetry. – Oral Tradition, kd 11, nr 1, lk 50–84.
<https://hdl.handle.net/10355/64730>
- Tedre, Ülo 1964.** Tähelepanekuid regivärsilise rahvalaulu tüpoloogias. – Eesti rahvaluulest. Toim Veera Pino, Ü. Tedre, Richard Viidalepp. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 7–34.
- Timonen, Senni (toim) 1980.** Näin lauloi Larin Paraske. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Tvauri, Andres 2001.** Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. (Muinasaja teadus 10.) Tallinn–Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool.
- Valk, Ülo 1993.** Kust tuli Ilmalind? Läänemeresoome loomisloo päritolust I–II. – Vikerkaar, nr 2, lk 21–29; nr 3, lk 61–66.
- Van De Bogart, Willard G. 2014.** The Giant Swing (*Lo Ching Cha*): Brahmanical origins and its significance to the religious culture of Thailand. – Contemporary Socio-Cultural and Political Perspectives in Thailand. Toim Pranee Liamputtong. Dordrecht: Springer, lk 23–48. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7244-1_2
- Viidalepp, Richard 1936.** Eesti muistsest kiigekultuurist. – Nädal Pildis, nr 10, lk 220–222.
- Vissel, Anu 2002.** Eestlaste kiigekultuur enne ja nüüd. – Mäetagused, nr 21, lk 7–84. <https://doi.org/10.7592/MT2002.21.kiik>

Taive Särg (sünd 1962), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), taive.sarg@folklore.ee

The song of creation on the swing of new beginnings

Keywords: Kalevala-metric song, mythology, ritual swinging, seasonal festivities

The Estonian myth recounting the creation of the world and heavenly bodies has been recorded as a Kalevala-metric epic song (*regilaul*) that has parallels in other Finnic traditions. Various connections emerge within Estonian folklore between the *Creation* song and the popular practice of swinging at Easter or Pentecost, and the beginning of the summer season. In light of the cyclical conception of time, we can interpret the practice of singing the *Creation* song while on a swing as a part of the spring ritual marking the beginning of the year. In order to test this hypothesis, the article presents an analysis of the links between variants of the *Creation* song and the practice of swinging, based on materials from the Estonian Folklore Archives housed at the Estonian Literary Museum. Out of the 258 texts examined using source criticism, 230 could be verified as authentic representations of folklore obtained from oral tradition, either through written records or audio recordings. The earliest recorded text in the sample dates back to the 1820s.

For an analysis of variation in folk song, a modified version of the historical-geographic method of the Finnish school was employed, using the concepts of *type* and *variant* as the foundation for comparing and organizing the extensive corpus of the texts of *Creation* originating from oral tradition. In using this approach, the author has strived to avoid the idea of monolithic folk song types and a somewhat mechanistic view of the evolution of orally transmitted texts which have been characteristic of the Finnish school.

The archive contains Estonian variants of *Creation* that can be grouped into an older, Kalevala-metric version and a more recent version that represents a hybrid

form of folk song incorporating features from both the more archaic alliterative Kalevala-metric singing tradition and the more modern European-style rhymed folk songs. Swinging is associated with the older version, variants of which have been recorded from the 19th century to the first half of the 20th century in peripheral regions of northern and western Estonia, as well as to some extent in central Estonia – that is, in an area where the archaic Northern Estonian Kalevala-metric singing tradition shares certain common features. The same region is the traditional area for the custom of swinging on large communal village swings that resemble Finnish and Ingrian swings. The more modern version, used in conjunction with a circle game, represents a newer tradition originating in Pärnu County, although this circle game may have been played during festivities at swing sites.

The connection between the Kalevala-metric *Creation* song and swinging becomes apparent through shared features in lyrics and melodies found in variants of the *Creation* type as well as swinging songs (occasionally, performers or collectors have also added explicit comments to song variants mentioning swinging). These common elements may have developed as a result of the songs being sung while singing. On the other hand, the older version of *Creation* is rarely associated with other activities or specific melodies. More than a third (38 per cent) of all the variants of the Kalevala-metric *Creation* feature text motifs or melodies intertwined with swinging songs, indicating that these variants have traditionally been sung while swinging or in close proximity to swinging. Texts of *Creation* linked to swinging form two main versions: Nest on the Swing (a bird weaves its nest on the swing shaft) and Narrow Swing (the swing is described using metaphors of the world tree). Although other epic Kalevala-metric songs have occasionally been sung on swings, their association with swinging is far more sporadic. There are also reports of singing *Creation* on a swing from Ingria.

The links between the Estonian *Creation* song and swinging allow us to at least hypothesize the existence of a past spring ritual conducted on swings. This ritual likely aimed to restore order to the world and ensure the fertility of humans and nature by singing about the rebirth of heavenly bodies. The swing may have directly symbolized the rotating cosmos, the world tree, or a model of the world.

Taive Särg (b. 1962), PhD, Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), taive.sarg@folklore.ee

Ametinimetustest ja sotsiaalsetest rollidest eesti varase leksikograafia põhjal

MADIS JÜRVISTE

Siinne käsitus võtab vaatluse alla leksika, mida kajastavad kuus XVII ja XVIII sajandil avaldatud eesti keelt sisaldavat sõnastikku. Alustuseks on põgusalt kirjeldatud sotsiaalseid olusid ja konteksti, millesse need sõnastikud paigutuvad, seejärel on analüüsitud ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide sõnavara käsitletud sõnastikes. Tolleaegseid ameteid ja sotsiaalseid rolle on siin vaadeldud ennekõike sõnavarasuhete ja ajaloolise tausta avamiseks: milliseid ameteid üldse sõnastikes kirjeldati ja milliseid põhijooni võib nende kohta välja tuua? See võimaldab paremini mõista toleaeget ühiskonnapilti, iseäranis aga avada ühe sõnarühma sisu ja kaardistada sellega seotud keelelisi aspekte.

Ühiskondlik taust

Pilguheit neljasaja aasta taha, XVII ja XVIII sajandi Eesti aladele toob silme ette ennekõike keerulised olud. XVI sajandi lõpus olid Eesti alade pärast võidelnud Poola, Venemaa ja Rootsi. Sellele järgnes Rootsi võimu periood, millele tegi lõpu Põhjasõda: sealtpaale kuulus Eesti Venemaa võimu alla, kuigi Balti erikorra tõttu jäid kohalikku elu korraldama sakslased. 1710. aasta paiku levis Eesti aladel katk, mis hävitas Tallinnas ligikaudu 75% ja maapiirkondades ligi 50% elanikkonnast, kuid järgnevatel aastakümnetel taastus rahvaarv jõudsalt. Aastal 1640 elas Eesti aladel hinnanguliselt 120 000–140 000 inimest, XVII sajandi lõpuks rahvaarv kolmekordistus, seejärel langes 1710. aasta paiku katku tõttu drastiliselt 150 000-ni, XVIII sajandi lõpuks tõusis aga taas 485 000 elanikuni. Keskmine eeldatav eluiga oli XVIII sajandil kogu rahvastiku lõikes ligikaudu 35 aastat. Seisusliku jaotuse poolest olid aastal 1782 Eesti alal ülekaalus (95%) talupojad (kellest enamik olid pärisorjad), alla viie protsendi rahvastikust (4,2%) moodustasid vaimulikud, linnakodanikud jt vabad elanikud, aadel aga moodustas 0,6% rahvastikust. Etniliselt moodustasid eestlased XVII sajandi lõpus üle 90% Eesti ala rahvastikust, mitte-eestlasi elas siin umbes 25 000, kellest omakorda pooled olid sakslased. (Palli 1998: 15–46)

Haridusele panid eestlaste seas aluse pastoriid, hiljem hakati asutama talurahva- ja kihelkonnakoole. Liivimaal oskas XVIII sajandi lõpuks lugeda üle poole talurahvast (Eestimaal vähem),¹ aga kirjutamisoskus oli endiselt kasin – osaliselt tulenes

¹ Sellest on lähemalt kirjutanud nt Väino Sirk (2008) ja Liivi Aarma (1990). XVII sajandil oli lugemisoskus väga madal (Põhja-Eestis oli igas kihelkonnas lugeda oskajaid ligi poolsada), 1724.–1726. aasta visitatsiooni andmetel aga moodustasid lugeda oskajad Eestimaal kubermangus 10,4% lugemisealistest inimestest (Aarma 1990: 71–72).

see kartusest, et talupojad võivad asuda võltsima passe ja vabastuskirju. (Laur 1999: 144–146) Ka mujal Euroopas oli kirjaoskus maarahva seas üldiselt vähene; märksa parem oli seis neil aladel, kus tegutses rohkem koole ja ligipääs haridusele oli hõlpsam, ehkki piirkonniti esines suuri erinevusi ja keskmist taset on seetõttu raske määratleda (Houston 1983).

Siin käsitletust pisut varasema aja, XVI sajandi elukommetest on põgusalt kirjutanud Balthasar Russow oma „Liivimaa provintsi kroonikas” (2022 [1584]: 106–124). Tema kirjeldused on värvikad ja annavad ülevaate sellest, kuidas niihästi aadli kui ka talupoegade seas on maad võtnud „muretus, upsakus, toredus ja prallimine, nautlemine, ülemäärane priiskamine ja kõlvatus”. Päris kindlasti oli ka raskemaid aegu ja on väheusutav, et selline olukord võinuks olla valdav kõikjal ja pidevalt, eriti hilisemal ajal, st 1695.–1697. aasta ikalduse ja 1710.–1711. aasta katku ajal.

Tõenäoliselt sündisid esimesed eesti keelt sisaldavad sõnastikud keerulistes oludes, kuigi linnaelanike ja vaimulike tingimused erinesid märkimisväärselt talurahva olukorrast. Talurahvas nende allikatega tõenäoliselt kuigivõrd kokku ei puutunudki, kuna need olid mõeldud vaimulikelt vaimulikele ja ennekõike eesti keele õppimiseks.

Allikatest

Siin vaatluse alla võetud sõnastikest on XVII sajandil avaldatud Heinrich Stahli (1637) keeleõpetuse „Vocabula” osa, Johannes Gutsclaffi (1648) grammatika lisa „Nomenclator” ja Heinrich Gösekeni (1660) keelekäsiraamatus sisalduv „Farrago Vocabulorum”. XVIII sajandil koostatud allikatest olen uurimusse kaasanud Salomo Heinrich Vestringi dateerimata käsikirja põhjal koostatud sõnaraamatu (Vestring 1998), Anton Thor Helle (1732) grammatika sõnastikuosa („Vocabularium”) ning August Wilhelm Hupeli (1780) grammatika sõnastikuosa („Wörterbuch”). Pisteliselt, aga mitte läbivalt on vaadeldud ka Hupeli sõnastiku 2. trükki (Hupel 1818). Kõik need autorid olid ametilt vaimulikud. XVII ja XVIII sajandi keeleõpetused ja sestap ka sõnastikud arvestasid ennekõike saksa keelt emakeelena kõnelevate pastore vajadustega (kuidas oleks sakslastel hõlpsam kohalikega kontakti saada, et luterlikke tõekspidamisi levitada), teisisõnu olid kirjutatud välismaalastelt välismaalastele. Ometi panid need vaimulikud aluse eesti kirjakeele arengule ja seetõttu on neid õigustatult nimetatud varasteks keelekorraldajateks (Viht, Habicht 2022).

Mainimist väärivad veel kaks tolle perioodi sõnastikku, mis jäid käsikirjaliseks: Võnnu koguduse õpetaja Johann Christian Svenske XVII sajandi lõpus või XVIII sajandi alguses koostatud kahesuunaline „Dictionarium Germanico-Estheticum Esthónicoque Germanicum ad Dorpatensium Dialectum” ja Otepää koguduse õpetaja Johann Christoph Clare „Cellarius Esthónico-Germanicus oder Wörter-buch der Esthnischen Sprache und zwar Dörptschen Mund-Art”. Neis sisalduv materjal on praegusel kujul (käsitsi kirjutatud tekstina) raskesti ligipääsetav ja ootab analüüsimist, mistõttu ei ole neis sisalduvat siin käsitletud, kuigi ka need allikad pakuvad väärtuslikku materjali tolleaegse sõnavara uurijatele. Leksikograafia ajaloo seisukohalt on oluline, et Svenske tartumurdeline sõnastik oli esimene eesti lähte-

keelega sõnastik, Clare sõnastikule aga toetusid paljud hilisemad allikad (Kask 1956: 143–144).

Üksikkäsitlusi on Eesti varasemate sõnastike ja nende autorite kohta avaldatud arvukalt (Habicht 2001; Kikas 2002; Lepajõe 1998; Lotman 2014; Haarmann 1976; Kingisepp jt 2010; Jürjo 2004 jpt). Vähesel määral on käsitletud Eesti varasemat leksikograafiat laiemas võtmes (Kask 1956, 1970; Langemets 2003; Jürviste 2012). Uuritud on ka laensõnade päritolukihistusi (Ariste 1940, 1963; Liin 1964, 1968; Viikberg 2014). Oluliselt vähem on sõnarühmade võrdlevaid käsitlusi, ja just seda lünka püüan ühe semantilise rühma piires täita. Vaatluse alla on võetud XVII–XVIII sajandi sõnastikes sisalduvad ametinimetused ja sotsiaalsed rollid, mis on vähem või rohkem seotud mõne ametialaga ja mille sees eristuvad osaliselt kattuvate piiridega alamrühmad.

Vaadeldavad sõnastikud, millest kõik peale Vestringi käsikirja avaldati vastava autori keeleõpetuse lisana, annavad sissevaate eesti varase kirjakeele perioodi (Saareste (1952: 71–94) neljatisest jaotuse järgi XVI–XVIII sajandi keel), mida uuema periodiseeringu järgi on nimetatud üleminekuajaks murrangueesti keelelt (XIII–XVII sajandil) uuseesti keelele (alates XVIII sajandi algusest) (Pajusalu 2020: 30, 2000). Tiit Hennoste sotsioperioodide järgi liigitub siin käsitletav aeg (1637–1780) kolmandasse (XVI–XVII sajandist kuni XVIII sajandi alguseni) ja neljandasse perioodi (XVIII sajandi algus kuni 1860-ndad). Mõlemat perioodi iseloomustab ennekõike saksaeeesti register (eesti keelt panid kirja peamiselt sakslastest vaimulikud, kes tõlkisid kirjapandut saksa keelest või olid selle eelnevalt saksa keeles läbi mõelnud); alles XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses, mil eestlased hakkasid suuremas matus kirjutama eestikeelseid ilmalikke tekste, sündis päris eesti kirja-keele register. (Hennoste 1997: 51–55)

Esimesed kaks sõnastikku, Stahlil „Vocabula” ja Gutsloffil „Nomenclator”, on võrdlemisi piiratud mahuga (Stahlil keeleõpetuse sõnastikuosas on märksõnaartikleid 2309 (Kikas 2002: 156), Gutsloffil puuduva lõpuosaga sõnastikus 1714 (Lepajõe 1998: 311)), aga ometi on nad mõlemad märgilise tähtsusega. Stahlil sõnastik on seni teadaolevalt vanim eesti keelt sisaldav sõnastik ja esitab põhjaeestilist sõnavara. Gutsloffil keeleõpetus ja sõnastik on koostatud lõunaeeesti keele kohta ja sealt võib leida sõnu, mis olid lõunamurretes levinud tol ajal ja hiljemgi: *hüilmo* 'õis', *härmlane* 'ämblik', *palumari* 'pohl', *magun* 'moon' jpt. Nõnda olid need kaks sõnastikku Eesti leksikograafia teerajajateks.

Gösekeni „Farrago Vocabulorum” erineb kahest varasemast märkimisväärselt suurema mahu poolest. Tema märksõnastiku suuruseks on hinnatud üle 9000 sõna (Valmet 1960: 612).² Selle allika erijoonteks on ühelt poolt Lääne-Eesti keeleala mõjud (autor oli Kullamaa vaimulik). Teisalt väärrib märkimist Gösekeni rikkalik näitelausete materjal, mille seas omakorda esildub kategooria „talupoegade halvustavad kõnekäänud sakslaste kohta” (Gösekeni enda sõnastus märksõnaartiklite juures), nt *sajul sõidab saks*, *udul huljub hunt* või *saksa uni on sandi söömaaeg*, ja eraldi välja toodud etümoloogiaosa, kus autor kirjeldab sõnu, mis tema hinnangul on üle

² Gösekeni grammatikast ja sõnastikust on 2010. aastal avaldatud uusväljaanne, kus sõnastikuosas on esikohal eesti keel (Kingisepp jt 2010).

võetud saksa keelest. Gösekeni märksõnastikku analüüsinud Kai Tafenau on tuvas-tanud, et autorile oli selle sõnastiku koostamisel eeskujuks Jan Amos Komenský ladina keele õpik „*Janua linguarum reserata*”. See selgitab märksõnavaliku ja näi-dete kohati entsüklopeedilise ulatusega haaret (ja märksõnade ning näidete valikut), kuigi trükki jõudnud versioonist valmis Gösekenil ka märksa pikem ja põhjalikum käsikiri, mis jäi avaldamata (Tafenau 2011).

Vestringi „*Lexicon*”, esimene põhjaeesti lähtekeeleaga sõnaraamat ja rikkalik XVII sajandi sõnavara allikas, oli märksõnaartiklite üldarvu poolest võrreldav Gösekeni sõnastikuga. Selle avaldamata jäänud (ja hinnanguliselt XVIII sajandi esimeses poo-les koostatud (Kaldjärv 1998: 5)) käsikiri sisaldab samuti ligikaudu 9000 märksõna (Kask 1956: 144). Nagu eelnevad autorid, nii on ka Vestringi osa märksõnu esitanud pesasüsteemis ehk liitsõna lõpuosa järgi (nt on liitsõna *täiskuu* toodud artiklis *kuu*), peale selle on ta muude märksõnaartiklite seas toonud välja terve hulga mõiste-rühmi, kus on looma- (*species animalium*), linnu- (*species avium*), taime- (*species herbarum*), kalanimetuste (*species piscium*) ja ka sugulussõnade (*species consanguini-tatis et affinitatis*) saksakeelsed tõlked.

Helle on oma 1732. aasta sõnastikus suurel määral lähtunud Vestringi sõnastiku käsikirjast: paljud Vestringi keelendid esinevad samal kujul Helle sõnastikus (ehkki Helle märksõnastik on piiratum, ligi 5800 põhikirjega). Jüri pastorina töötanud Helle eestvedamisel avaldati varsti pärast tema keeleõpetuse ja sõnastiku ilmumist, 1739. aastal, eestikeelse täispiibli tõlge, mille keelekasutust on hinnatud väga kõr-gelt (Ross 2006: C26). Helle keeleõpetuse ja sõnastiku koostamine langes seejuures suurel määral samale ajale piiblitõlke valmimisega (Ross 2006: C26). Kuna tegu oli mõjuka autoriga, on mõistetav, et Helle sõnastik sai omakorda aluseks järgmisele, 1780. aastal ilmunud Hupeli sõnastikule.

Hupeli 1780. aastal avaldatud sõnastik (taas keeleõpetuse lisana) on kõigist eel-nevaist märksa mahukam, kusjuures Hupel esitab nii eesti-saksa kui ka saksa-eesti sõnastiku. Eestikeelseid sõnu on Hupelil eesti lähtekeeleaga sõnastikus umbes 17 000 (Kask 1956: 147). Tema eripäraks on põhjaeesti ja lõunaeesti (täpsemalt veel piir-konniti Tartu, Harjumaa, Järvamaa, Pärnu, Põltsamaa, Läänemaa, Virumaa) keelen-dite tähistamine vastavalt sõnade kasutuspiirkonnale. Näiteks on tal *arst* tähisega „r. d.” ehk Revali murdes ja Dorpati murdes, *arutleja* (*arrotelleja*) ehk *arutaja* (*arro-taja*) (sks *Zauberer* 'nõid') tähisega „d.” (Dorpati murdes) (Hupel 1780: 143), saksa vastega *Zungendrescher*, *Verleumder* tähistatud *keeleskoer* ja *keele peksja* on märgitud Revali-keelseteks, *keelekurn* ja *keele pesja* aga Dorpati-keelseteks (Hupel 1780: 177). Selliselt liigendatud sõnavaramaterjal võimaldaks teha järeldusi tolleaegsete murde-joonte esinemuse kohta, kui vaadelda süstemaatiliselt kõiki neid keelendeid, mille kohta on esitatud eri keelealade variandid.

Ameteid-elukutseid ja muude tegevusalade esindajaid puudutavat sõnavara sisaldavad kõik vaatlusalused sõnastikud: vähemal määral need, mille märksõnastik on piiratum (Stahl ja Gutsclaff), rohkemal määral need, mille märksõnastik on ula-tuslikuma haardega (Göseken, Vestring, Hupel). Põhjus, miks osa sõnastikke seda sõnarühma vähem kajastab, võib olla vähemalt osaliselt struktuuriline: tegijanime-sid kas ei peetud oluliseks eraldi välja tuua – Stahlil ja Gutsclaffil on verbe, millest

saaks regulaarsete tuletistena esitada ametite-tegevusalade esindajate nimetusi (nt Stahlil *Walten – wallitzema*) –, piiras tuletiste esitamist trükiste maht või ei osatud neid eraldi nimetada (nt vähese eesti keele oskuse tõttu). Näiteid selle kohta, kuidas ilma tuletusliiteid kasutamata on püütud tegijanimesid kirjeldada, võib leida ka mahukast Gösekeni „Farragost”: autor on seal esitanud *kes*-asesõnaga algavaid kirjeldavaid-ümberütlevaid tegijakonstruktsioone, nt *kes kõrve sees elab iseäranis ’erak’* (lk 456), *kes kõisi mööda (kõite peal) jookseb ’kõietantsija’* (lk 378), *kes nende taevatähtede peale mõistab ’täheteadlane’* (lk 395), samuti *kes need vanad riided uueks teeb ’rätsep’* (lk 391) jmt. Helle on tegijale viitavaid regulaarseid tuletisi käsitlenud oma 1732. aasta keeleõpetuses, nentides (Helle 2006: B82a), et tegijanimesid (samuti teonimesid) saab teha „igast verbist”, tuues näiteks *väsitama > väsitaja* ja *rikkuma > rikkuja*. Milliste põhimõtete järgi on Helle esitanud oma sõnastikus sisalduvad tuletised, st millised neist on väärinud eraldi välja toomist ja millised on jäetud kasutaja enda tuletada, selle kohta autor selgitusi ei anna.

Kokku sisaldavad vaadeldavad sõnastikud (ühes allikas korduvaid esinemusi kõrvale jättes) 678 põhiametisõna, 542 juhurolle kirjeldavat sõna ning 378 sotsiaal-seid rolle ja staatust kirjeldavat ametisõna. Vähim sisaldavad ametialasid kirjeldavaid sõnu Stahlil ja Gutsloffil sõnastikud (*resp.* 76 ja 35), enim Gösekeni sõnastik (432 sõna) ja Hupeli sõnastik (eesti-saksa keelesuunal 620 sõna). Kuna vaadeldava sõnavara absoluutarvude võrdlus kajastab sõnastike mahtu, on mõttekam vaadelda ametisõnade osakaalu kogu märksõnastiku taustal. Suhtarvude poolest sisaldab kõige vähem selliseid sõnu Gutsloffil sõnastik (~2%), kõige rohkem aga Gösekeni sõnastik (~4,8%), kõik ülejäänud kajastavad ametisõnu *ca* 3,3%–4% ulatuses. Siin esitatud arvud on ligikaudsed (tulenevalt küsimusest, milliseid sõnu peaks liigitama kitsamalt ametialasid kirjeldavateks) ja põhinevad allikate esmasel analüüsil. Küll aga on need vihjeks mõisterühma suhtelisele osakaalule autoriti kogu vaadeldavas andmestikus, ja teiseks viitavad need selle sõnavara ulatuslikule esindatusele. Kõigis vaadeldavates allikates Stahlil Hupelini esinevad järgmised sõnad (tärniga on tähistatud vaid Gutsloffil sõnastikust puuduvad sõnad):

ametisõnavara hulka kuuluvad *arst, hoor**, *kaupmees, kuningas, käemees, munk, mõisnik, pagar, papp, puusepp**, *röövel, soolapuhuja**, *sulane, sundija** ’kohtunik’, *talupoeg ~ talumees, vabadik** ning sotsiaalsete rollide alla liigituv *vaenlane*.

Autorite lõikes esilduvaid sõnu vaatlen allpool. Siinne nimekiri on koostatud käsitsi. Usaldusväarsuse huvides tuleks esitatud sõnade loendeid kontrollida läbivalt tekstivastustarkvara abil allikaüleselt. Praeguse seisuga ei ole seda tehnilistel põhjustel võimalik teha, kuna puudub tarkvara, mis suudaks gooti kirjas teksti tuvastada piisavalt täpselt ja madala veaprotsendiga. Üaltoodud loendit vaadates tekib küsimus: kas need sõnad iseloomustavad kõige paremini tollast ühiskonda, kuna need on sõnastikes kõige suurema esindatusega? Kas sõnastike autorid pidasid neid kõige olulisemaks?

Analüüsin ametisõnavara ülevaatlikult, keskendudes küsimusele, millised sõnarahma põhijooned nimetatud allikates esile tõusevad. Alustuseks täpsustan vaat-

lusaluse sõnarühma piire, st küsimust, milliseid sõnu ja ühendeid kaasata, milliseid mitte, ja seejärel vaatlen iga alamrühma eraldi.

Piirialad

Kuhu tõmmata piir ametinimetuste ja sotsiaalsete rollide nimetuste vahele? Artiklis on kasutatud kolmest jaotust, mis võimaldab neid käsitleda ühe mõisteala (*elukutse/roll*) sees eristuvate alamrühmadena. Ükskhaaval välja otsitud nimetused on koondatud eraldi loenditesse. Seejuures on nimetused liigitatud kolme alamrühma nõnda, et nad üksteist ei välistaks, vaid pigem täiendaksid.

Esimesse alamrühma paigutuvad nn **tuumikametid**, allikast allikasse korduvad ametisõnad (nt *pagar*, *mölder*). Teise kategooriasse liigituvad nimetused, mis kirjeldavad vähem rangete piiridega ametialaseid tegevusi, sh *petis*, *eestkostja*: neid seob märksõna **juhuroll** (vastandina põhiametitele). Kolmas kategooria nimetusi ühendab sõnu, mis kirjeldavad pigem **staatust** või **sotsiaalset rolli**, aga nendegagi kaasnevad elukutsele omased tunnused (*talupoeg* on prototüüpselt talu kui majandusüksuse haldamise asjatundja ja tegeleb maaviljeluse-karjakasvatusega). Selline liigitus ei ole formaalne ja lähtub ennekõike sõna üldisest tähendusest. Liigitamise aluseks on küsimus, kas tegu on põhiametiga („X on Y”), juhuslikumat laadi tegevusega („Mida X teeb?”) või rolliviitega („Mis rolli X kannab?”). Valikut ühe või teise kategooria kasuks aitavad teha kontrollküsimused: kas X-i kirjeldavad omadused võimaldavad teda mõistemahu poolest võrrelda tuumikameti tüüpesindajaga (nt *pagar*), juhurolli tüüpesindajaga (nt *eestkostja*) või kirjeldavad pigem paiknemist teatud ühiskonnakihi (ja seostuvad pigem nt talupoja või kuninga rolliga). Võib oletada, et allikast allikasse korduvate esinemustega ehk n-ö tuumikameti esindaja (*arst*, *mölder*) võib täita ka juhurolli (*eestkostja*) ja olla samal ajal staatuse poolest sootsiumi teistest liikmetest eristuva rolliga (nt *gildivanem*).

Nagu sõnastik on alati lihtsustus – kirjeldab ümbritsevat maailma, luues tinglikult (semantilisi) piire sinna, kus (päriselu/*realia*) piirid ei ole aredad, vaid võivad vähemalt osaliselt kattuda –, nii on ka iga klassifikatsioon tegelikkuse lihtsustatud käsitlus. Peale selle toob sõnastik alati esile küsimuse, mil moel suhestub reaalsus keelega ja kuidas sõnastik suhestub keelekasutusega. Tuumikametite (*arst*), juhurollide (*eestkostja*) ja sotsiaalsete rollide nimetuste (*talupoeg*) mõistepiirid näivad olevat vaatlusalustes XVII ja XVIII sajandi sõnastikes selged, aga ometi kohtab hulgaliselt ka selliseid sõnu, mille sisu jääb ebaselgeks: kas Gösekenil (1660: 405) esinev *suutler* ehk *huutler* (ehk *lapper*) oli lihtkäsitöeline (VAKS: huutler-suutler) või vusserdis (Viikberg 2022b), või ehk oli ta ühekorraga nii üht kui ka teist, algaja lihtkäsitöeline, kes oma tööd (veel) väga hästi ei osanud (VAKS: huutler-suutler)? Sõnu, mille tähendus on praeguseks kas läbipaistmatu või iseloomustatav etümoloogiasõnastike, saksa ja ladina keele sõnastike ning murdesõnastike abiga (nt Gösekeni *raamatusaarn* ja *lõikaja*, Vestringi *koerkapa mehed* jms), esineb XVII ja XVIII sajandi allikates arvukalt. Sellised sõnad vajavad tihtipeale eraldi käsitlust ja tausta avamist, mistõttu on need siinses uurimisetapis paigutatud „ootel olevate sõnade” rühma.

Tuumikametid

Alates esimesest, 1637. aastal ilmunud Stahli sõnastikust kuni 1780. aastal ilmunud Hupeli mitu korda mahukama sõnastikuni võib ootuspäraselt märgata korduvusi. Teatud hulk ametite ja sotsiaalsete rollide nimetusi esinebki kõigis sõnastikes, kuna need ametid on läbi aegade olnud ühiskonnas kõige olulisemad. Mõistagi käsitlevad sõnastikud mõnevõrra ka kiriklikku sõnavara (mis väärib eraldi analüüsimist), ent siiski üllatavalt vähe: ennekõike jäävad silma ilmalikud ametid. See tõik väärib esile toomist, kuna sõnastike autorid olid luteri vaimulikud, aga piibli sõnavaras leiduvatest ametinimetustest leiab neist sõnastikest väheseid. Üheks selliseks on saksa Zöllner'i vasteks põhjaeestikeelsetes sõnastikes (Gösekenil, Vestringil, Hellel) toodud *tölner*, Gutsloff aga püüdis lõunaeestikeelses piiblitõlkes (GP 2013: 235, 267)³ luua oma vaste *jähvkemee*s (*iähwkemehs*), mille asemel Hupel kasutab oma sõnastikus läti laenu *müütnik* (ja mainib samas, et põhjaeesti keelealal kasutatakse siiski sõna *tölner*). Kas Gutsloff jähvkemehi ka oma sõnastikus mainis, pole teada (säilinud eksemplaridest puudub lõpuosa, käsikiri katkeb enne z-tähte), küll aga viitab piiblis esinevate ametinimetuste vähesus vaadeldavates allikates, et sõnastikes keskenduti pigem suhtluses olulisemale sõnavarale.

On üldteada, et leksikograafias on tavaks tugineda varem koostatud allikatele, ja see kehtib ka siin vaadeldud sõnastike puhul (seda enam, et nende autorid olid kõik vaimulikud ja võisid omavahel lävida: näiteks Gutsloff ja Göseken Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi juhatusel (Tafenu 2011: 426)), mistõttu on keeruline kindlaks teha, kas ka nn tuumikameteid kirjeldavad sõnad on sõnastikesse võetud iseseisvalt või seetõttu, et need esinesid juba varasemates allikates.⁴

Arst ja pagar

Kõige vähem varieeruvust leiab neis ametinimetustes, mille ühiskondlikku tähtsust on raske alahinnata ja mis tõenäoliselt võisidki olla varauusaja (linna)ühiskonnas kesksel kohal: nendeks on arstid ja pagarid. Pisut enam tekitasid (keeleliselt) küsimusi mölder ja puusepp, täienisti omaette semantilise rühma moodustavad aga õppijad ja õpetajad, kuna *õppija* tähistab neis allikates esmaselt ka (kiriku)õpetajat ja vahetegemine nende vahel muutub (sõnastikes) selgemaks alles XVIII sajandil. Põhjus, miks sõnakujud *arst* ja *pagar* on vaadeldavates allikates nii vähe varieerunud, tuleneb nende laenuteekonnast.

Alamsaksa keeles oli laialt levinud sõna *Arst* täpselt samal kujul, nagu seda prae-gugi eesti keeles tuntakse (sellest johtuvalt on ka Stahli sõnastikus sks *Arst* – ee *arst*). Ravitsejaid oli siiski teisigi: palpriteid, paadriteid ja paademooderitest tohtrite ja

³ Vt ka Kristiina Rossi kommentaari sealsamas (GP 2013: 475–484).

⁴ Varem koostatud allikatele tuginemise kohta väidab nt Göseken oma keeleõpetuse sissejuhatuses (1660:)b(VIIa)): „[---] köitsin [---] öndsa isanda mag Stahli juhatusel puhtad paberid vahele ja lasin hea hulga vokaaleid ja täiendasin seda lisaks mitmesuguste grammatika- ja süntaksitählepanekutega, mis ma osalt noppisin igapäevasest kogemusest, osalt ka isand Gutsloffi grammatikast” (Kingisepp jt 2010: 95; Kai Tafenu tõlge).

velskriteni (kui mitte arvestada muid, esoteerilisemate võtetega tervendajaid). Seda mõisterühma on ülevaatlikult avanud Jüri Viikberg (2022a) käsitluses, millest nähtub, et ennekõike viitas nüüdseks üldmõisteks kujunenud *arst* tol ajal, st XVII ja XVIII sajandil, tähendusele 'haava-arst ehk kirurg', kes spetsialiseerus lõikuste abil ravimisele, ehkki tegutses ka habemeajajana (Viikberg 2022a: 199–200). Tuumikametiks on seda nimetust põhjust pidada seetõttu, et seda kajastavad kõik allikad Stahlist Hupelini, ja vähemalt linnades pidi olema tegu olulise ametiga. Göseken (1660) on seda nimetust oma sõnastikus esitanud vähemalt kolmel korral: märksõnade *Artz* (lk 87), *Wund Artz (chirurgus)* (lk 476) ja *Barbier* (lk 123) juures. Jakob Ebner (2018: 54) nendib, et *arst* (mis jõudis saksa keelde keskladina sõna *archiater* kaudu kreeka sõnast *archiaterós* 'ülemarst' < *iaterós* 'arst' < *iasthai* 'ravima') viitas ennekõike lihtsalt ravijale, kes ei pruukinud olla ülikoolis arstiks õppinud – erinevalt *Medicuse*st või ka *Physikuse*st –, vaid võis tegutseda ka pelgalt töö käigus omandatud oskuste toel.

Pagar jõudis eesti keelde tõenäoliselt vanarootsi sõnast *bagare* < *baka* (ja sinna omakorda germaani **bak*-tüvest, millega tähistati küpsetamist üldiselt) (ETY; ÜS 2023), lõpuvokaali kadu võis aga tuleneda otseselt saksa mõjust (süsteemset lõpukadu on siiski märgatud ka eesti keeles alates XIII sajandist (vt nt Prillop 2020: 131) ja seegi võis siin oma rolli mängida). Saksa keeleareaalis on kasutusel olnud kaks pagarit tähistavat sõna: meile tuttav *Bäcker* ja ladina tüvest *pistor* kujunenud *Pfister*, mis levis ainult lõunapoolsetel aladel ja näis olevat murretes kasutusel veel XIX sajandi lõpus (DWB: *Pfister*; vt ka Masing 1931). Tekib küsimus, miks asendas ladinatüvelise sõna ajapikku germaani algtüvi **bak*. Eesti keeles on kasutusel ka sõna *leibur*, ent see tuletis on võrdlemisi uus: soome *leipuri* eeskujul tõi selle sõna eesti keelde Johannes Aavik 1919. aastal (ÜS 2023: *leibur*). Sõna *leibur* aluseks on soome-ugri keeleareaalis laialdaselt kasutusel olev *leib*, kuigi ka see on taandatud alggermaani tüvele **χlaiβα-z* (ETY: *leib*) ja veel praegugi on saksa sõna *Laib* kasutuses tähendusega 'leiva- või juustuviil', pealegi on eesti *leib* peaaegu identne vanäülemsaksa sõnavormiga (*h*) *leib* 'hapendamata leib', milles vokaaliühend *ei* asendus ühendiga *ai* XVII sajandil (Duden: *Laib*).

Mölder ja puusepp

Vanad ja levinud ametinimetused on *mölder* ja *puusepp*, sest needki esinevad pea kõigis sõnastikes Stahlist Gutsclaffini ja varieeruvust on neis vähe. Tõsi, Stahlil ja Gösekenil esineb mölder kujul *veskimees* (*wesckimees*), teistel otse saksa laenuna *Müller* > *mölder*, ja mõlemad variandid on püsima jäänud tänini (veski < vesikivi ja tuulik < tuuleveski < veski eristust see ametinimetus ei kajasta: vesiveskeid ja tuuleveskeid näisid käitavat ikkagi ühtmoodi möldrid ehk veskimehed). Gutsclaffi sõnastikust puuseppi ei leia, aga sellel on tõenäoliselt lihtne põhjus: säilinud eksemplarides on viimane sõna *Wider* 'oinas' (ja *z*-algulised sõnad nagu *Zimmerman* pidid olema selle järel). Piiblitõlkes on Gutsclaffil puusepad küll olemas, nii vana kui ka uue testamendi tekstides (PAK 2019). Göseken (1660: 367) aga esitab puusepa lähisünonüümi *tisler* (sks *Schreiner*) vastena ka sõna *nikker*, täpsustades seda ladina selgitusega *arcularius*, kes omakorda on väidetud (Benoist, Goelzer 1938: 120) olevat ennekõike või

algupäraselt „parfüümilaegaste valmistaja”, viidates nii peenema töö tegijale. Mõnevõrra keerulisem on lahti mõtestada sellesama sõna esinemust Vestringi sõnastikus (1998: 147) sisalduvas kõnekäändus *nikker nakker naiste nõu* (*Weiber Raht taucht nicht*), sest ei *nikker* ega *nakker* (mida Hupel nimetab saksa sõna *Tischler* vastena esinevat nii põhja- kui ka lõunaestli keeles) ei paista kandvat negatiivset konnotatsiooni. Küll aga võib tegu olla deskriptiivtöelise reduplikatiiviga, mis rõhutab hinnanangut väljendi üksikosade tähendusest sõltumata. Teisalt on oletatud (VAKS: *niker-dama, nikker*), et see kõnekäänd võib olla eesti keelde tulnud hoopis saksa sõnast *Schnickschnack* 'tühi loba', kuna see tõlge leidub ka Hupeli sõnastiku 2. trükis (1818) sellesama väljendi juures ja seos tislari sõnaga võib siin sootuks puududa või esineda seekaudu, et ka peeneid nikerdusi võidi pidada tähtsusetuks.

Õppija ja õpetaja

Mõnevõrra segadust tekitavad varastes sõnastikes verbide *õppima* ja *õpetama* tegijanimetuletised: *õppija* tähistas alguses tõenäoliselt eeskätt (või ka) kirikuõpetajaid. Stahl (1637: 98) toob saksakeelse märksõna *Prediger* eesti vasteteks *ütteleja, jütteleja, kuhlutaja, oppeja* (ja nii ka verbi *predigen* juures ühe vastena *opma*), samuti on Stahlil (1637: 85) saksa *Lehrer*'i vasteks toodud *oppeja* ja *opja*. Gutsclaffil (1648) esineb verb *oppema* märksõna *Lehren* juures. Göseken (1660: 326) nimetab samuti sõna *oppeja* saksa *Prediger*'i vastena, märksõna *lehren* juures toob ta vasteks *oppetama/docere* (sama vaste esitab ta märksõnades *Angeben, Auslehren, ein plawen, unterrichten* ja *unterweisen*). Küll aga on Gösekenil (1660: 277) eraldi välja toodud ka *oppetaja* (sks *Lehrmeister*). Vestring (1998: 160) esitab verbid *õpma* (sks *Lernen* {it *lehren*}), *õppetama* (sks *Lehren*), samuti *õpmine, õpetamine* ja sünonüümidenä *õppetaja* ehk *õppia* (sks *Ein Lehrmeister*, mille toimetaja on parandanud vasteks *ein Lernender*). Siit nähtub, et vähemalt alates Gösekenist on sõnastikes tehtud vahet lihtsalt õpetajate (*Lehrmeister*), kirikuõpetajate ehk jutlustajate (*Prediger*) ja õppijate (*Lernender*) vahel. Hellel (1732: 118) on ära toodud juba ka *koolimees* ja *koolipoiss* (*der Schüler*), Hupel on needsamad eesti sõnad tõenäoliselt Hellelt üle võtnud ja nendib, et mõlemad esinevad nii Revali kui ka Dorpati alal. Tõsi, *kooli*-algulisi sõnu on ka Gösekenil (1660: 446), nt *koolipealne* ('algkooliõpetaja', *Kooli pehlene* ehk *unterlehrer*, lad *ludi magister*).

Deverbaalseid *ta*-kausatiive võib vanades keeleallikates näha muudeski tegusõnades, nt *põlema* > *põletama*, *sündima* > *sünnitama*. Aga miks esines *õppima*-verb Stahlil (*opma*) ja Gutsclaffil (*oppema*) kausatiivses tähenduses? Selliste sisekaoliste vormide kasutus ja levik väärrib põhjalikumat uurimist ja murdeallikate analüüsi.

Naiste ametitest ja rollidest

Naiste tegevusalade kohta käivat sõnavara leiab peamiselt seoses laste sünnitamisega (*nurganaine*⁵, *kahekordne naine* 'rase'), aga vähesel määral ka ametite esindajate seast: *kokaemand*, *abtiemand*, *kuningaemand*, *mõisnikuemand*, *prohvetiemand* (tõsi, neist viimased kolm liigituvad pigem staatusteks/rollideks kui ametiteks), *emanda-tüdruk*, *orjatidruk*, *saksatidruk*, *köögitüdruk* (viimane neist on sõnastikes korduv keelend, vähemalt kolme esinemusega).

Omaette esilduv sõnarühm naisi kirjeldava sõnavara seas on seotud lõbunaistega: selle mõisterühma sõnu leiab kõigist vaatlusalustest sõnastikest, peamiselt sõnade *hoor* ja *port* ortograafiliste variantidena *hohr*, *hoor*; *port*, *portt*, *pord*. Kupeldajaid omakorda tähistati sõnadega *pordusundija* (*portosundija*), *pordupäaline* (*Portopähline*), *hoorapealne* (*hohrapehlene*), *hooraperemees* (*hohraperremees*), *hoorapere-naine* (*hohra perre naine*), *hoorasundija* (*hohra Sundia*), *hoorapidaja* (*horapiddaja*), *väramees* (*wärramees*), *portja*, aga selles tähenduses esineb ka *pord* (Hupel 1780: 402). Ilmselgelt viitab selle mõisterühma nii ulatuslik käsitlemine, et tegu oli tollases meestekeskuses ühiskonnas olulise ametiga sellest hoolimata, et kirik seda taunis. Teisalt võis selle ameti esiletoomine olla vaimulikele oluline ennekõike hoiatamaks koguduseliikmeid hooramise patu või lihahimu eest üldiselt.

Halvustava alatooniga sõnu leidub ka inimeste kohta üldiselt, nt Gösekenil (1660: 415) *lüll* 'mühaklik, kohmakas inimene (läänlaste sõimunimi)' (Kingisepp jt 2010: 485), Vestringil (1998: 105) on see sõna märgitud üldistatuna Läänemaa talupoegade kohta: *Läne lül* sks *Ein Wiekscher Baur*. Gösekenil (1660: 415) on selle sõna juures ka ladinakeelne tähendusvihje *bardus*, mis osutab omadussõnale *loll*, *rumal*. Naiste kohta on Vestringil (1998: 199) ja Hupelil (1780: 475) kõnekäänd *rangid kaelas*, *rõõm ees*, *rõõm taga*, millega tähistati nn Hispaania viulit (Vestringil *Die Spanische Fiedel*), „kuljustega [puupakku], mis pandi jumalateenistuse ajal liiderlikule naisele häbi-märgistamiseks kaela” (EM: 65073).

Nõidu tähistavad sõnad

Omaette sõnarühma moodustavad kõiksugused nõidumisega seotud (tegevusala kirjeldavad) sõnad.

Stahlist Hupelini ilmunud sõnastikest võib leida märkimisväärse hulga nõiaameti esindajaid: nende kohta esineb lausa paarkümmend eestikeelset kirjeldust (vt tabelit 1), kusjuures saksa keeles on need väga mitmekesiselt sisu tähistavad sõnad eristatud palju vähemate vastetega: ligi pooltel juhtudest on kasutatud saksa vastena kas *Zauberer* või *Hexe* (vahel ka mõlemat koos). Näib, et siinsete pastorite silmis olid *Zauberer* ja *Hexe* väga avara tähendusega ja sama mõisterühma mitmesuguste saksa-keelsete sõnade eristusele ei osatud või ei soovitud tähelepanu pöörata.

⁵ Vestringil (1998: 155) on ka *nurgamees*: „{Nurga Mees} *Ein fleißiger Mensch*” 'töökas mees' (looksulud tähistavad 1998. aasta väljaandes algses käsikirjas mahakriipsutatud sõnu), Hupelil (1780: 227) Revali-murdelisena samas tähenduses.

Tabel 1. Nõidumisega seotud tegijanimetused

<i>arbulööja</i>	<i>kuradikunstnik</i>	<i>lämmija</i>	<i>tuleroog</i>
<i>arutaja</i>	<i>lausuja</i>	<i>nõid</i>	<i>valuvõtja</i>
<i>arutleja</i>	<i>lummaja</i>	<i>soolapuhuja</i>	<i>võlu</i>
<i>att</i>	<i>läbinägija</i>	<i>tark</i>	<i>õnneandja</i>
<i>kaeja</i>	<i>lähk</i>	<i>tegija</i>	<i>tuleroog</i>

Vestring (1998: 105) mainib eraldi sõnaühendit *sakste lämmija*, viidates neile, kes tavatsevad sakslasi (mõisnikke?) nõiduse mõju alla panna (toimetamise käigus on eestikeelne ühend käsikirjas maha kriipsutatud). Hiljem on sama keelendi esitanud Hupel (1780: 198, 1818: 112) ja Wiedemann (1973 [1893]: 476).

Sõnal *võlu* on iseäranis palju ortograafilisi variante: *wõlla*, *wölhu*, *wölho*, *wöhlu* ja *wöllo*, millest tänapäevaks on tuletatud *võlur* (Wiedemannil ja Saarestel *ur*-tuletis puudub, küll aga on see registreeritud ÕS-is alates 1937. aastast). Oskar Loorits nendib „Liivi rahva usundis” seda sõna käsitlevas peatükis (1998 [III]: 101–148), et iseäranis Saaremaal oli tegu väga erilist sorti nõiaga, kes liikus tulejoana ja imes lehmade piima (sõna oli levinud mujalgi, ent selle tähendus ei olnud kõikjal sama). Hupel – vähemalt oma sõnastikus (1780: 315) – nii täpne ei ole, vaid viitab, et see sõna oli kasutusel Harjumaal (*wöllo*) ja lõunaeesti keeles (*wölhu*), ning toob saksa vasteteks *eine alte Hexe*, *ein Zauberer* (ja peaaegu samas sõnastuses ka sõnastiku 1818. aasta väljaandes (Hupel 1818: 290): seal on alles jäänud vaid *Hexe*, *Zauberer*).

Üks silmatorkav sõna eelmainitute seas on *kuradikunstnik*, mille leiab kujul *Kur-rati kunstlick* juba Stahlilt (1637: 132). Siin tegijat väljendava sõna aluseks olev *kunst* oli kasutusel nõidumise kohta laiemas tähenduses: *kuns*, *kunst* – *Kunst*, *Hexerey*, *Zauberey*, *r. d.* (Hupel 1780: 195).

Ei ole põhjust arvata, et eesti keeles selles mõisterühmas rohkem sõnu ei olnud: murretes oli neid tõenäoliselt rikkalikumalt (näiteks nõiduse abil loodud *kratt* neis sõnastikes ei esine, küll aga *puuk* samas tähenduses Gösekenil (1660: 494), sealsamas ka *pisuhänd* (lk 160)). Ent juba siin kirjeldatud sõnad peegeldavad seda sõnarühma nii suure variatiivsusega, et ühel või teisel moel nõidusega seotud küsimused pidid ühiskonnas leidma tugevat kõlapinda, hoolimata sellest või osaliselt ka selle tõttu, et kirik sellele nii rangelt vastu seisis (ja seisab tänini). XVII ja XVIII sajandi kontekstis oli nende tegevuste puhul tõenäoliselt küll tegu lihtsalt väärusu ilmingutega, mille vastu tuli võidelda, ja sellest tulenes nende laialdane kajastamine sõnastikes.

Juhurolid

Peale tuumikametite nimetuste on nendes sõnastikes suur hulk sõnu, mida ei ole põhjust liigitada otseselt ametisõnavara hulka, ent ka need tegevused võisid korduda ja pigem tuleb neid käsitleda juhurollidena. Selliseid nimetusi leiab sõnastikest kokku üle 500, aga suure semantilise variatiivsuse tõttu on neid keeruline väiksematesse rühmadesse kategoriseerida. Seetõttu on siin esile toodud põgusad tähelepanekud juhurollitähistuste seas esile tõusvate sõnade kohta.

Juhurolle kirjeldavaid sõnu on kõigil autoritel: Stahlil *käemees*, *lipukandja*, *saadik*, *lepitaja*, *palgaline*, aga ka *petis*, *petja*, *röövel*, *tapja*; Gutsloffil *liigmees* (*lihkemêhs*, oletatavasti 'tunnistaja' või 'õigusnõustaja; advokaat'), *käsinik* (*kessineck*), *käemees* (*käjemehs*). Oluliselt suurema hulga selle kategooria sõnu (õieti selliseid, mida on raske liigitada põhi ameti või sotsiaalse rolli kirjelduseks) leiab Gösekenilt, Vestringilt, Hellelt ja Hupelilt.

Sellest kategooriast võib leida arvukalt sõnu, mis kirjeldavad petiseid, röövleid ja tapjaid, sealhulgas lapsetapjaid: *lapse kaela murdja*, *lapselootaja* – vastsündinute tapmine olevat olnud üks esilduvaid kuriteoliike (Laur 1999: 138). Ent vastukaaluks leiab kõigist allikatest ka sõna *tunnistaja* (*Zeuge*), juba alates Stahlilt (1637: 133), hiljem (nt Gösekenil 1660: 483) ka *mees-lõpulisena tunnistusemees*. Gutsloffil sõnastikust selle kohta andmeid ei leia (säilinud eksemplaride lõpuosa puudumise tõttu), aga teisi allikaid arvestades on tõenäoline, et ka tema võis seda sõna kajastada.

Lisaks kurjategijatele ja kuritöö pealtnägijatele kordub allikast allikasse sõna *käemees*, vahel ka kujul *taganesmees* (Stahlil). Küllap kasutati käemehi ja taganesmehi näiteks laenu võtmisel ja muude oluliste võlaõiguslike tehingute juures.

Sotsiaalsed rolli kirjeldavad sõnad

Eespool käsitletud kategooriatest eristuvad nimetused, mida ei saa liigitada ameti või elukutse kategooriasse, aga mis oma olemuselt (rollidena) märgistavad kindlat valdkonda (nt riigijuhtimine) ja võisid tähenduse poolest kanda ametiesindajate põhi-jooni: näiteks *mõisnik* (mõisa kui majandusüksuse omanik või juht), aga ka *talupoeg* (talu kui põllumajandusüksuse pidaja), *keiser* ja *kuningas* (riigijuht).

Rolle kirjeldavas kategoorias (kokku 378 sõna) on suur hulk erinevaid nimetusi, mille seas eristub küllalt heterogeenne hulk alamrühmi: valitsejarollid (*külavardja* 'külavanem', *taatholder* 'asehaldur'), ühiskondlikku hierarhiat väljendavad sõnad (*isetalumees* 'taluperemees', *pooleadramees* 'poole adramaaga talupoeg', *igavene sulane* 'pärisori', *leivavanemad* 'härrasrahvas, kelle juures teenistuses ollakse'), sõjaväelaste nimetused (*rittmeister* 'ratsaväekapten', *istja* 'talvekorteris olevad sõdurid'), varanduslikku seisu ja eluharjumusi puudutavad sõnad (*aganakott* ehk *kannikapoiss* 'kerjus', *kõik ilmamaa hulgas* 'mööda maailma rändav hulkur'), hinnangut kandvad rollid (*nurgamees* 'töökas mees', *keelegeoer* 'keelegeksja', *linnakrapp* 'lobalõug', *koeraselts* 'jumalavallatu inimrääps', *tüma saks* 'kohtlane, loll mees'), aga ka inimeste omavahelisi suhteid kirjeldavad nimetused (*kost* 'küladlane', *toaselts* 'toakaaslane') ja haridust kajastavad sõnad (*raamatumees* 'see, kes oskab lugeda'). Enamik neist näitesõnadest on tänapäeva keelekõneleja jaoks läbipaistmatu tähendusega või lausa keelest hääbunud.

Naised on esindatud ka selles kategoorias. *Mõisnik* on eestikeelsena markeerimata, saksakeelne *Adelsman* aga viitab esmajoones mehele; naissoost mõisnikule viidates võidi eesti keeles kasutada markeeritud sõna *mõisnikuemand* (või *mõisa-*

*proua*⁶). Emandad moodustavad selles kategoorias omaette väikese rühma: *mõisnikuemand*, *prohvetiemand*, *kuningaemand*. Kuninganna asemel on kasutatud ka sõna *kuningaproua*. Üks eraldiseisev sõna on *vabatnaine*: kui arvestada, et tegu oli vabadiku ehk popsikoha pidajaga, nagu viitab baltisaksa sõnastik (BSS: *Lostreiber*), kaases ka selle rolliga kas talus või mõisas tööl käimine, et elatist teenida (tõsi, Hupel mainib ühes oma hilisemas allikas (1795: 144) hoopis teist tähendust: 'ringi rändav inimene, kellel puudub kindel elukoht', kuigi oma sõnastiku 1818. aastal ilmunud 2. trükkis ta seda tähendust ei kajasta). Eesti keeles eristatakse ühelt poolt vaeseid *vabadikke* (ja *vabatnaisi*) ja teiselt poolt end koormistest vabaks ostnud *vabatalupoegi*. Tolleaegseid sõnastikke vaadates aga paistab eristus teine olevat: vabadik on *Freybawer* (Stahl 1637: 58, sama vaste esineb ka teistel), vabatmees ja vabatnaine aga *Ein(e) loßtreiber(in)* (Vestring 1998: 272), mille vasteteks Hupel (1780: 424) annab „*wabbat mees r. kodda polik d. pobbolik* (im Fennernschen)” (naise kohta toob ta sealsamas vasteteks *wabbat naene* ja *kodda polikko naine*), seega näib sõna *vabadik* tähendus olevat aja jooksul muutunud ja kaotanud tähenduse 'vabatalupoeg'.

Väljasurnud ametid?

Ühiskonna arenguga kaasnevad alati muutused elukutsetes: suur osa XVII ja XVIII sajandi ameteid ja sotsiaalseid rolle tähistavatest sõnadest on tänapäevaks kas mõistesisu poolest muutunud või vähemalt keelenditena hääbunud. Suur osa tuumik-sõnadest – *arst*, *pagar*, *õpetaja*, *eestkostja*, *tunnistaja*, *kuningas* – on endiselt käibel ja kirjeldavad samu ameteid ja rolle, osa ametisõnadest on aga tänapäevaks läbipaistmatu sisuga. Näiteks leiduvad Gösekeni sõnaraamatus *paademooder* 'ämmaemand', *kekk* ehk *jekk* 'narr', *kaffer* 'mõisavalitseja', *kinker* 'kõrtsmik', *seemisker* 'parkal' jpt. Need ametid ei ole iseenesest tänapäevaks kadunud, vaid neid nimetatakse teiste sõnadega (jekkide-narride asemel on klounid, mõisavalitsejate asemel tegevjuhid ehk moodsama nimetusega CEO-d, kinkerite-kõrtsmike asemel baarmenid jne).

Sageli esile tõstetud *paademooder* (vt nt Viikberg 2022a: 197–198), otselaen saksakeelsest sõnast *Bade-Mutter* (Göseken 1660: 87), tähistas ämmaemandat, ent seos sauna ja sünnitamise vahel on praeguse noorema põlvkonna jaoks tuttav tõenäoliselt peamiselt ilukirjanduse kaudu. *Kekk* ehk *jekk* oli narr (ka sõna *narr* esineb juba Stahlil (lk 94), paralleelkujud *Geck* / *kekk* / *jekk* olid kasutusel pikka aega ja *kekk* esineb ka Wiedemanni sõnastikus (1973 [1893]: 260)), aga seegi amet on nüüdseks kadunud (kui mitte arvestada tsirkuseareene). Läbipaistmatu sõna on ka *kaffer* (Göseken 1660: 93), ehkki *Schaffner* ehk mõisavalitseja oli Eestiski ametina aktuaalne veel XX sajandi alguses. Samamoodi võib läbipaistmatuna näida sõna *seemisker* 'nahaparkija', kuigi ka see amet oli omaette eriala veel XX sajandil. Sõna *kinker*

⁶ Hupelil (1780: 358) siiski veel *Edelmann ee moisnik r. d. ja mõisnik d.*, aga *Edelfrau ee suurt suggu praua (emmand. bl.) r. d.* Wiedemannil (1973 [1893]) naissoo vormi (*Edelfrau*) ei ole, ja ka Saareste (EKMS) ei nimeta mõisaprouasid. ÕS-is on *mõisaproua* alates 1925. aasta väljaandest (ÕS 1925).

(Gösekenil (1660: 93) *Schencker*) tähendus võis olla 'körtsmik', samuti 'kinkar, joogikallaja' (Ebner 2018: 637; DWDS: *Schenker*).

Kokkuvõte

Siinse ülevaate eesmärk oli kirjeldada ametinimetusi, mida kajastavad varaseimad eesti keelt sisaldavad leksikograafilised allikad. See annab ettekujutuse, millised ametid olid kõige olulisemad, milliseid muid tegevusi ja ühiskondlikke rolle need sõnastikud kirjeldavad. See omakorda avab vaadeldava sõnarühma tausta ja on edasiste sõnavaramuutusi kajastavate uurimuste sissejuhatuseks.

Kõik Eestis XVII ja XVIII sajandil koostatud olulisimad sõnastikud (Stahl 1637, Gutsclaff 1648, Göseken 1660, Vestring XVIII, Helle 1732, Hupel 1780) käsitlevad muu sõnavara seas ka elukutsete, juhurollide ja sotsiaalsete rollidega seotud sõnu. Iga sõnastik kajastab ennekõike selle piirkonna sõnavara, kus tegutsesid nende autorid, baltisaksa vaimulikud (Harjumaa, Läänemaa, Pärnu, Tartu), ja üks neist (Hupel) toob eraldi välja nii põhjaeesti, lõunaeesti kui ka mitmesuguste täpsemate piirkondade keelendeid. Nagu leksikograafias kombeks, võib ka nendes allikates näha ülevõtmisi varasematest allikatest – nt Gösekeni „vahva sõnamees” ’osav kõnemees’ (*Redekünstler / (Rhetor) üx wahhu sönna mees* (Göseken 1660: 333) esineb ka Helle 1732. aasta sõnastikus (*wahwa kõnnemees – ein starcker Redner* (Helle 1732: 202)) ja täpselt samal kujul Revali piirkonna märgendiga ka Hupelil. Tõsi küll, selliste sõnastikust sõnastikku korduvate sõnade ja sõnaühendite (ja näidete) puhul on kirjalike allikate vähesuse tõttu tagantjärele raske kindlaks teha, kui paljud neist olid päriselt eesti keeles levinud ja millised liigituvad nn kummitussõnadeks, mis korduvad sõnastikust sõnastikku, ilma et neil olnuks kasutust.

Ametisõnavara puhul on neis sõnastikes läbiv joon nn tuumiksõnavara ehk teatud ametinimetuste esinemus kõigis sõnastikes, sõltumata lähtekeelest (saksa või eesti) ja autorite piirkondlikust keelekujust. Sellist kesket rolli esindavad (muude ametite seas) *arst*, *pagar*, *mölder*, *puusepp* ja *õpetaja*. Teine ühine joon on osa sõnarühmade suurem esindatus teistega võrreldes: väga laialdaselt on kajastatud mõistet *nõid* (üle 20 erineva eesti lekseemi väheste erinevate saksa vastetega) ja ka mõistet *lõbunaine* (sh kupeldajad jt) kirjeldavad sõnad.

Lisaks kitsamas tähenduses ametinimetustele kajastavad kõik allikad ühiskonnas täidetavaid juhurolle (*käemees*, *tunnistaja*) ja muid olulisi sotsiaalseid rolle, mis väljendavad isikute ühiskondlikku positsiooni ja mille puhul seos elukutsega on nõrgem (*kuningas*, *talupoeg*). Võrdlemisi vähe on kirjeldatud vaimulikega seotud ameteid (peale jutlustajate ja kirikuõpetajate ning veel väheste teiste, nt *vöörmünder*, *kirikumees*) ja aadlikega seotud sõnavara. Küllalt palju võib leida ühekordse esinemusega sõnu näiteks *sepp*-liiteliste sõnade seas (*kellassepp*, *rihmasepp*, *prillsepp*, *sae-sepp*) ja muudegi nimetuste hulgas (*laulumees*, *pekker* 'pagar', *pookpender* 'raamatu-kõitja' jt). Muist nois sõnastikes leiduvaist sõnadest on aja jooksul tähenduse poolest selgemad piirid saanud, nt sks *Schneider* > ee *õmbleja* vs. *rätsep*, muist kipuvad tänapäevast keelekõnelejat juhatama valejälgedele, nt *sigur* 'seakarjus', *rahaohataja*

'mündivermija' jms. Väärib eraldi uurimist, milliseid seoseid saab esile tuua saksa sõnade ja nende eesti vastete moodustumallide vahel, kusjuures tuleks eraldi käsitleda saksa ja mittedaksa päritolu (sh laiemalt mittelaenuliste) sõnade suhtarve vaadeldavas sõnarühmas.

Ameteid, mida vaatlusalused sõnastikud ei kirjelda, oli oluliselt rohkem, nt *arvehärra, justiitsbürgermeister, linnasekretär, sündik, mündrik, turufoogt, tuletõrjemeister* jpt (neid nimetab EA III: 346–371). Küllap selgitab neid väljajätte tõik, et vaimlikus suhtluses (sh pastorige ja talupoegade omavahelisel lävimisel) ei olnud need nimetused kuigi suure esinemissagedusega, trükiteoste väljaandmine aga oli pikk ja kulukas ettevõtmine ning need sisaldasid üksnes väga oluliseks peetud materjali. Siin kirjeldatud sõnavara väärib edasist analüüsi ühelt poolt nii sõnastike omavahelise võrdluse, sh ülesehituse (ja koostamispõhimõtete), kui ka keele sõnavara muutuste ja ühiskondliku tausta avamiseks. Laiemas plaanis annavad XVII ja XVIII sajandil avaldatud eesti keelt sisaldavad sõnastikud muude säilinud tekstide kõrval hea võimaluse murrangueesti keele perioodi kirjeldamiseks ja võimaldavad seega paremini mõista eesti keele kujunemise lugu.

VEEBIVARAD

BSS = Baltisaksa sõnastik. <https://www.eki.ee/dict/bss/>

Duden. Wörterbuch. <https://www.duden.de/woerterbuch>

DWB = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.
<https://www.dwds.de/wb/dwb>

DWDS = Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. <https://www.dwds.de/>

EM = Eesti mõistatused. Andmebaas. Koost Arvo Krikmann. Tartu, 2012.
<https://www.folklore.ee/moistatused/>

PAK 2019 = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Eesti Keele Instituut.
<https://www.eki.ee/piibel/>

VAKS = Vana kirjakeele sõnastik. Külli Prillop. Tartu Ülikool. <https://sisu.ut.ee/vaks/>

ÜS 2023 = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2023. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb.
<https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Aarma, Liivi 1990. Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

Ariste, Paul 1940. Saksa laensõnadest 16. sajandi eesti kirjakeeles. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 108–112.

Ariste, Paul 1963. Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat IX. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 85–119.

Benoist, Eugène; Goelzer, Henri 1938. Nouveau dictionnaire latin-français. Paris: Librairie Garnier Frères.

- EA III** = Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost Enn Küng, kaastoim Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.
- Ebner, Jakob 2018.** Wörterbuch historischer Berufsbezeichnungen. Berlin–Boston: De Gruyter.
- EKMS** = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. Kd 1–4. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.
- ETY** = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012. <https://www.eki.ee/dict/ety/>
- GP 2013** = Johannes Gutsaffi piiblitõlge 1647–1657. Koost Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Gutsaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419>
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon. <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>
- Haarmann, Harald 1976.** Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. Kd I. (Fenno-Ugrica 2.) Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Helle, Anton Thor 2006.** Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, lk 45–66.
- Houston, Rab 1983.** Literacy and society in the west, 1500–1850. – Social History, kd 8, nr 3, lk 269–293. <https://doi.org/10.1080/03071028308567568>
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100926>
- Hupel, August Wilhelm 1795.** Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland. Nebst eingestreuten Winken für Liebhaber. Riga: Johann Friedrich Hartknoch. <https://archive.org/details/idiotikonderdeu00hupegoog>
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>
- Jürjo, Indrek 2004.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- Jürviste, Madis 2012.** The earliest days of Estonian lexicography. – Proceedings of the 15th EURALEX International Congress, Oslo, 7–11 August 2012. Toim Ruth Vatvedt Fjeld,

- Julie Matilde Torjusen. Oslo: Department of Linguistics and Scandinavian Studies, University of Oslo, lk 892–896.
- Kaldjärv, Ellen 1998.** Saateks. – Salomo Heinrich Vestring, *Lexicon Esthonicum Germanicum*. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–8.
- Kask, Arnold 1956.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keelelisi küsimusi. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I.) Toim Eeva Ahven. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 140–176.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost. Kd I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli „Vocabula”? (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Langemets, Margit 2003.** Leksikoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48 (2002). Eesti keele uurimise analüüs. Koost Mati Erelt. Tallinn: Emakeele Selts, lk 98–134.
- Laur, Mati 1999.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsclaffi „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsclaff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost M. Lepajõe. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, lk 285–316.
- Liin, Helgi 1964.** Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – Töid eesti filoloogia alalt I. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162.) Tartu, lk 32–74.
- Liin, Helgi 1968.** Alamsaksa laensõnadest 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13. Tallinn: Eesti Raamat, lk 47–70.
- Loorits, Oskar 1998.** Liivi rahva usund. Mit einem Referat: der Volksglaube der Liven. Kd I–III. (Eesti Keele Instituudi rahvausundi töörühma väljaanne.) Tartu: Eesti Keele Instituut.
- Lotman, Piret 2014.** Heinrich Stahli elu ja looming. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14. Raamat ja aeg 3.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Masing, Oskar 1931.** Aus der Backstube. Ein Beitrag zur baltischen Volkskunde. Riga: Verlag der Buchhandlung G. Löffler.
- Pajusalu, Karl 2000.** Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 153–160.
- Pajusalu, Karl 2020.** Eesti keele ajaloo periodiseerimine. – Külli Prillop, K. Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso, Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 29–32.
- Palli, Heldur 1998.** Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.
- Prillop, Külli 2020.** Murrangueesti keel. – K. Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso, Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 131–168.
- Ross, Kristiina 2006.** „Lühike sissejuhatus” ja eesti piiblitõlge. – Anton Thor Helle, Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Tlk Annika Kilgi, K. Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk C26–C53.

- Russow, Balthasar 2022 [1584].** Liivimaa provintsi kroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Kivimäe. Tallinn: Tänapäev.
- Saareste, Andrus 1952.** Kaunis emakeel I. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanduse Kooperatiiv.
- Sirk, Väino 2008.** Talurahvahariduse eesmärgid ja vormid. Rootsi aja lõpust pärisorjuse kaotamiseni. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 13, lk 25–47.
<https://doi.org/10.3176/hist.2008.2.02>
- Stahl, Heinrich 1637.** *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Reval: Chr. Reusner der älter.
<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>
- Tafenau, Kai 2011.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 425–439.
- Valmet, Aino 1960.** H. Gösekeni sõnaraamatust. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 612–617.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** *Lexicon Estonico Germanicum*. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viht, Annika; Habicht, Külli 2022.** Baltisaksa periood eesti keele korralduses. (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole.) – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 1031–1049.
<https://doi.org/10.54013/kk779a4>
- Viikberg, Jüri 2014.** Alamsaksa sõnadest nende tulekuajas. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 425–439. <https://doi.org/10.54013/kk683a2>
- Viikberg, Jüri 2022a.** Kutselised arstijad eesti keeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 67 (2021)*. Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 195–210.
<https://doi.org/10.3176/esa67.10>
- Viikberg, Jüri 2022b.** Saksa laensõnade leksikon(id). [Suuline ettekanne.] EKI seminar 13. XII.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1925** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II täiendatud ja parandatud trükk. I köide, A–M. Toim Johannes Voldemar Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

Madis Jürviste (snd 1985), MA, Eesti Keele Instituudi leksikograaf-nooremteadur (Roosi-krantsi 6, 10119 Tallinn); Tartu Ülikooli doktorant, madis.jurviste@eki.ee

Occupational terms and societal roles in early Estonian lexicography

Keywords: historical lexicography, historical occupational terms, core professions, societal roles, lexical development, influences of German language in Estonian

This article explores findings from six German-Estonian and Estonian-German dictionaries compiled during the 17th and 18th centuries. It covers all the main lexicographical sources from that period, from Heinrich Stahl's "Vocabula" (1637) to August Wilhelm Hupel's "Wörterbuch" (1780), with the exception of two 17th-century authors, Clare and Svenske. The primary aim of this overview is to examine professional titles that were extensively documented in these historical dictionaries. In addition, the article delves into terms describing incidental activities. Thirdly, the discussion also includes societal roles.

Within the category of core occupational terms, prominent examples include "doctor" (*arst*), "baker" (*pagar*), "miller" (*mölder*), "carpenter" (*puusepp*) and "teacher" (*õpetaja*) vs "student" (*õppija*): all of these words remain in common usage in modern Estonian. These dictionaries also include approximately twenty different descriptions of the concept "witch" (*nõid*). Incidental activity descriptions include various terms for imposters, robbers and killers, along with words like "guarantor" (*käemees*) and "witness" (*tunnistaja*), as well as numerous others that play an important role in this lexical constellation. Key examples of the third category – societal roles – include terms such as "king" (*kuningas*), "landlord" (*mõisnik*) and "peasant" (*talupoeg*). Within this category, several sub-groups can be identified, e.g. governance (*taatholder* 'vicegerent'), societal hierarchy (*isetalumees* 'master of a farm household'), qualitative aspects of individuals or groups (*koeraselts* 'ungodly rabble'), or their level of education (*raamatumees* 'a man who can read').

Many words in this semantic group have changed in meaning or vanished from the language over the centuries due to societal changes. Nevertheless, these old lexicographical sources help us shed light on the development of the Estonian language and provide insight into cultural aspects that have evolved over time.

Madis Jürviste (b. 1985), MA, Institute of the Estonian Language, Lexicographer, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); University of Tartu, Doctoral Student, madis.jurviste@eki.ee

Märkamiste märkamine inimsuhtluses

Renate Pajusalu 60

Foto: Miina Norvik

Läbi sügisese Tartu siia sinu juurde jaltades otsustasin mitte jätta küsimata: millega sügis sind võlub?

Sügis tõepoolest meeldib mulle – kuigi on pimedam ja jahedam aeg, võlub ta oma rahuga. Enamasti on selleks ajaks kasvanud lootus, et kui suvesekeldused läbi saavad, siis algab rahulikum periood, kus asjade üle järele mõelda, lugeda, kirjutada. Aga tegelikkuses on september ikka väga kiire kuu, sest algab uus akadeemiline aasta, nii et see sügise rahu on petlik.

Mis aineid ja kellele sa praegu õpetad? Mida õpetamise juures oluliseks pead?

Keeleteaduse magistrantidele õpetan keeletüpoloogiat ja suhtluslingvistikat. Bakalaureuses õpetan keeleteaduse aluseid ja sissejuhatust keeleteadusesse. Korraldan ka magistriseminari ja magistrikooli tegevusi. Tulime just magistrantidega Käärikult sügiskoolist, olid huvitavad loengud ja töötoad, aga eelkõige on tore olla koos noorte inimestega ülikooli õpperuumidest erinevas keskkonnas. Ja minu arvates on väga oluline ka see, et magistrandid omavahel paremini tuttavaks saaksid. Meie magistrikool ühendab ju keeleteaduse ja tõlkeõpetuse magistrante, kes õpivad erinevatel õppekavadel ja muus õppetöös väga palju kokku ei puutugi.

Õpetamises pean oluliseks oskust tekitada huvi. Meeldib ka, kui tunnen ära, et mu õpetatav sisu ja õpetamisviis on üliõpilase jaoks põnev. Iseäranis näitavad elamust välja need üliõpilased, kes ei ole varem üldse keeleteadusega kokku puutunud. On tore tunne näha, kuidas ühtäkki hakkab see uus maailm nende ees avanema.

Nii et ühelt poolt saab vägagi huvile rõhuda ja näidata, kui põnev maailm on keelega seotud. Teisalt jälle on oluline, et omandatav teema nõuaks pingutust, mille järel tunda õnnestumist. Praktilises eesti keele õppes, mida olen ju ka elu jooksul palju teinud, on vist esikohal õnnestumise kogemus, aga ka seal tuleb kuidagi avastamisrõõmu üleval hoida.

Mulle tundub, et sa oled õppejõud, kes suudab luua õhkkonna, kus üliõpilased julgevad jääda iseendaks. Kas tunned end siin ära?

Kindlasti olen püüdnud saavutada õppimist soodustavat turvalist õhkkonda, iseasi muidugi, kuidas see õnnestunud on.

Ilmselt peavad siin hinnangu andma hoopis mu õpilased. Kui jutt juba hindamisele läks, siis pean ära mainima, et kõige raskem õpetamise juures ongi just hinnete panemine.

Milline on su esimene õpetamiskogemus?

Esimene õpetamiskogemus pärineb ülikooliajast, kui meil oli kohustuslik koolipraktika. Mul on mälestus ühest 5. klassi poisist, kellel olid eesti keeles valdavalt kehvad hinded, kuid minu käest sai ta käändkondade määramise töö eest viie. Nimisõna käändtüüpides on ju väga selge algoritm, kuidas tüüpe silpide arvu ja astmevahelduse järgi määrata. Matemaatilis-loogiline lähenemine sobis sellele poisile paremini. Mind huvitab siiani, milliste nõksudega oleks koolis võimalik grammatikat põnevalt õpetada.

Tartu Ülikooli õppejõuna sain esimesed kogemused, kui andsin vene tudengitele eesti keelt võõrkeelena. Väga tore oli algusest peale. Olin siis tudengitest vaid mõni aasta vanem, aga see ei seganud. Tagantjärele mõtlen, et praktilises keeleõppes olin alguses küll liiga traditsiooniliste meetodite küljes kinni, aga eks tolleaegne võõrkeele õpetamise metoodika oligi praegusest erinev. Hakkasin kohe õpetama ka teoreetilisi aineid, sissejuhatust keeleteadusesse ja semantikat eesti keele (võõrkeelena) üliõpilastele. Need on mu lemmikained olnud kogu akadeemilise elu jooksul.

Kuidas sa lingvistikaülesannete juurde jõudsid?

Algatasin 2003. aastal Eestis lingvistikaolümpiaadi tänu õnnelikule juhusele, kui minuni jõudis kutse esimesele rahvusvahelisele lingvistikaolümpiaadile ja oli vaja kokku panna Eesti võistkond. Minu arvates on see olümpiaad väga oluline

lisa kooliharidusele, milles keeleteadusest eriti palju ei räägita. Lingvistikaülesannete lahendamine nõuab eelkõige loogilist mõtlemist, aga peaks ka edendama maailma keelelise mitmekesisuse tajumist ning selle kaudu tugevdama huvi oma emakeele vastu. Õnneks on lingvistikaolümpiaadi korraldusmeeskond nüüdseks välja kujunenud ja ma ise pean palju vähem selles liinis tegutsema kui algusaastatel.

Kas teadustööga alustasid Tartu Ülikooli tehisintellekti laboris?

Sain tänu oma diplomitöö juhendajale Haldur Õimule tõesti kohe pärast lõpetamist nooremteaduri koha sellesse laborisse. Tehisintellekti labor oli interdistsiplinaarne uurimisgrupp, kus oli juriste, arvutiinimesi, keeleteadlasi, matemaatikuid ja teisi. Selles keeleteadlaste grupis olid näiteks Haldur Õim, Mare Koit, Heiki-Jaan Kaalep – ehk siis need inimesed, kellest hiljem sai arvutilingvistika tuumik. Mind võeti sinna ikkagi eelkõige väitekirja tegema. Põhiline tööülesanne oli tegeleda oma uurimusega – küsilause funktsioonid eesti keeles, täpsemalt dialoogi reguleerivad küsilauseid. Hilisemas vestlusanalüüsi paradigmas nimetatakse dialoogi reguleerimist üldiselt parandusmehhanismiks, mida ma tollal uurisin natukene teises võtmes. Kolleegid laboris tegelesid samal ajal dialoogimudelitega.

Seega juba 1980-ndatel proovisite tehisintellekti laboris luua oma juturobotit?

Võib küll nii olla, kuid minu roll ei olnud seal väga suur, kuna tegelesin oma uurimistööga. Lisaks sündisid mul 1980-ndate lõpus kaks poega, nii et arusaadavalt veetsin omajagu aega kodus, mitte laboris. Tollel ajal tõepoolest arutleti palju dialoogisüsteemide üle ja toimusid teaduskonverentsid, mis kahtlemata kujundasid mu teaduslikku maailmapilti.

Mis edasi sai? Kuidas sul säilis huvi suhtlust uurida?

Kui Jüri Valge juhtimisel loodi eesti keele (võõrkeelena) õppetool, läksin sinna lektoriks. Tahtsin ka õpetada, mitte ainult teadusega tegelda. Aga väitekiri oli pooleli ja jätkasin seda. Ma mäletan, et Tartu Ülikoolis käis vestlusanalüüsist loenguid pidamas Auli Hakulinen, see võis olla 1990. aasta paiku. Mind köitis eelkõige parandusmehhanismi temaatika, mis seostus kõige rohkem minu dialoogi-uurimisega. Hiljem saatis ta mulle vestlusanalüütikute klassikalisi artikleid, millest väitekirja jaoks tuge ja inspiratsiooni ammutada. Vahepeal sai Eesti riik vabaks ja muutus ka teadussüsteem, nii et kandidaadiväitekirja kaitsesin hoopiski magistritööna.

Kindlasti oli väga oluline see, et Haldur Õim juhatas mu pragmaatika juurde. See ongi jäänud minu põhiliseks uurimisvaldkonnaks. Samuti on mind väga palju mõjutanud soome suulise suhtluse uurijad. Sattusin Auli Hakuliseaga uuesti kokku 1990. aastate keskpaigas, kui elasime perega Turus. Mul õnnestus osaleda Helsingi ülikooli korraldatud doktorantide seminaril, kus Auli juhendas rühma, milles oli ka mitu pronoomeniuurijat. Seal tekkis huvi eesti pronoomenite vastu ja leidsin oma doktoriväitekirja teema. Hiljem ongi mul olnud palju koostööd Soome suulise keele ja pronoomenite uurijatega, kes kõik on mind omal viisil mõjutanud, nt Ritva Laury, Marja-Liisa Helasvuo, Eeva-Leena Seppänen, Marja Etelämäki.

Pronoomenitest algaski siis laiem huvi deiksise vastu?

Jah, deiksis oli eesti keeles suhteliselt uurimata valdkond, nii et mu doktoriväitekirja katuspeatükk oli isegi nagu õppevahendiks siin mõnda aega, kuigi see muidugi nii ei peaks olema.

Oled keeleuurimisel katsetanud erinevaid lähenemisi. Milline neist on sulle keeleteadlasena kõige omasem?

Olen ikkagi olnud funktsionaalse keeleteaduse esindaja, kuigi teatud formaliseerimispüüdlus on klassikalisel pragmaatilisel kogu aeg olemas olnud, see kuulub valdkonna juurde. Aga sellisest filosoofilis-analüütilisest lähenemisest olen pigem suundunud suulise keele ja suulise suhtluse uurimisele. Suhtlus kõige laiemas mõttes on minu jaoks olnud see kõige olulisem uurimisvaldkond, mille sees ma siis olen.

Esimene teadusgrant, mida juhtisin, tegeles eesti keele tuumsõnadega. Töötasime siis koos Ilona Trageli ja Ann Veismanniga, riivamisi tulid sisse ka keele omandamise teemad. Lapsekeelele olen siiski saanud vähem tegeleda, kui oleksin tahtnud. Lapse keelelise arengu uurimine on omaette valdkond, sellega kursis olemine oleks nõudnud suuremat pühendumist. Aga olen saanud juhendada näiteks sinu lapsekeelealast väitekirja, see pakkus mulle palju huvitavat.

Saime tõesti lõputult arutleda huvitavate avastuste ja märkamiste üle, mis lapsekeele andmestikus esile tulid. Siinkohal toon meie vestlusse väljendi – märkamiste märkamine. Kas see võiks olla sinu uurimisteemade ja -viiside ühisenimetaja?

Inimsuhtluse põhialus ongi see, et me tõlgendame kogu aeg seda, mida kuuleme ja näeme. Iseenesest see ongi laias mõttes märkamine. Ja keele uurijana märkad omakorda erinevaid vahendeid, mis võimaldavad suhtlejalatel üksteise mõtteid märgata, see võiks siis olla märkamiste märkamine. Kõige laiemas mõttes võib vast öelda, et olen uurinud tõlgendamise ja keelelise produktsiooni vahekorda suhtluses. Mind ikkagi väga huvitab, kuidas

keelestruktuur on suhtluse teenistuses, kuidas me toodame ja tõlgendame keelelisi üksusi.

Millega sa praegu keeleteaduse alal tegeled? Mille üle juurdled?

Mind on ikka köitnud nii tähendus kui ka grammatika, kui neid muidugi üldse eristada saab. Asesõnade kasutus, mida olen ehk kõige rohkem uurinud, on grammatika ja sõnavara piiri peal. Mind väga-vega paelub ka süntaks, viimasel ajal eriti suulise kõne süntaks. Olen tegelenud relatiivlausega suulises suhtluses, aga sooviksin jätkata süntaktiliste konstruktsioonide uurimist. Referentsiaalsete praktikate tööühmas, mis on moodustunud minu endistest doktorantidest (Maria Reile, Helen Hint, Piia Taremaa), me küll laien-dame kogu aeg uurimistemade ringi, kuid püüame siiski jätkata detailset eesti keele nimisõnafraasi ja viitesuhete uurimist.

Teiselt poolt on minu arvates oluline uurida suhtlust, nagu olen ka juba öelnud, ja me oleme viimasel ajal kirjutanud koos Miina Norvikuga mitu artiklit, mis põhinevad intervjuudel keelelise eluloo ja keelelise käitumise kohta. Ja nüüd päris viimane artikkel näiteks, mis meil praegu on retsenseerimise etapis, on sellest, kuidas eestlased enda arvates peavad viisakus-vestlust.

Laias laastus mul ongi praegu kaks paralleelset uurimissuunda. Üks on suhtluse uurimine suhteliselt üldisel tasemel kultuurikontekstis. Ja teine niisugune täpsem grammatika ja sõnavara koosfunktsioneerimise uurimine, kasutades nii suulist vestlust kui ka psühholingvistilisi katseid. Erinevad pragmaatika suunad on vist ikkagi need, mis jäävad minu huviorbiiti ka tulevikus.

Mis sind keeleuurimisel endiselt üllatab?

Minu huvi pronoomenite vastu algas tegelikult küll üllatusest, et *ta* ei ole alati

elus ja *see* ei ole alati elutu. See on võib-olla üks niisuguseid asju, mis on käivitanud päris palju minu uurimistööd ja millest algas huvi deiksise vastu. Sain teada, et elusa-elutu vastandus on vaid üks kriteeriume, mis pronoomenivalikut mõjutab.

Suulise kõne süntaksi alal ma ikkagi väga tahaks näha seda, kuidas grammatika tõesti suhtluses sünnib, siin on relevantne suund, mida inglise keeles nimetatakse *emergent grammar*. Oleks põnev näidata, kuidas eesti keele grammatika suhtluses vormub. Arvan, et ma olen suutnud midagi selles osas selgeks saada relatiivlause kasutust uurides.

Lisaks on mulle jätkuvalt olulised keele omandamise teemad. Ma olen saanud sellega natuke vähem tegeleda, osalt ka viimasel ajal ennast teadlikult piirates. Aga minu huviorbiiti jääb see valdkond igal juhul.

Milline on keeleteadlase roll tänapäeva ühiskonnas? Kuidas suhtud teaduse populariseerimisse?

Esiteks kõige üldisemal tasemel arvan, et igasugust teadmist on inimesel vaja, et inimene on niisugune loom, kes tahab enda kohta teada saada. Inimkonna areng põhineb sellel, mis me oleme teada saanud ja mida me veel tahame teada saada, nii et igasuguse uue teadmise loomine on isenesest kindlasti kasulik ka siis, kui see ei ole esmahetkel rakenduslik. Mind mõnevõrra häirib humanitaarteadustes kohese kasu tagaajamine. Kindlasti tuleb kasuks, kui teadlane näeb oma uurimistulemuste rakendamise võimalikkust, aga see ei tohiks olla ainuke kriteerium. Teoreetilised alusuurimused on väga vajalikud, sest nendele saab toetuda ka rakendusuuringutes.

Keeleküsimustes ja keelepoliitikas peaks keeleteadlane oma arvamust avaldama, iseasi, kui aktiivselt ja milliste vahenditega keegi seda teeb. Mina ise ei

ole meedias väga aktiivne, aga loodan, et saan mõjutada ühiskonda paljude tudengite kaudu.

Väärtustan mitmekeelsust ning sel teemal olen ka avalikult veidi rohkem sõna võtnud. Ma olen lapsest peale kakskeelne, rääkinud eesti ja vene keelt, ja selle elukogemuse põhjalt olen püüdnud ka kaasa rääkida näiteks lapse mitmekeelsuse teemadel. Üks keel ei pea tulema teise arvelt, mitu keelt ühel inimesel on täiesti võimalik. Aga ei tasu arvata, et kõik ühe inimese keeled peavad olema täpselt samal tasemel. Keeled võivad ka oma rolli vahetada elu jooksul. Kahjuks kuuldu ikka ja jälle seda arvamust, et mitu keelt ühte pähe justkui väga hästi ei mahuks. Teiseks seda arvamust, et ainult lapsena on võimalik keelt hästi õppida. Tegelikult õpib lapsena lihtsalt teistmoodi kui täiskasvanuna. Samuti arvatakse tihti, et aktsent või grammatilised vead on halvad, aga võib-olla nad pigem kaitsevad selle eest, et meid ei peetaks emakeelseks kõnelejaks ja antakse andeks mõned näiteks viisakusega eksimised teises kultuuriruumis. Need teemad panevad mind emotsionaalselt reageerima.

Teadustulemuste vahendamine avalikkusele on vajalik, kuid populariseerimise ja teadustöö vahel peaks valitsema tasakaal. Meenus üks juhtum, mis näitab, et teadlane võib end populariseerimast leida vägagi ootamatus kohas. Kord leidsin Endla teatris etenduse kavalehelt katkendi ühest oma artiklist sinatamise-teietamise kohta. Sellised hetked on mulle teadlasena väga rõõmsad.

Kui mõtled kõigile oma kodudele, siis millised keeled neis kõlasid ja kõlavad?

Lapsepõlvkodu juurde kuuluvad kindlasti eesti ja vene keel. Mida varasem

lapsepõlv, seda rohkem tegelikult oli vene keelt, sest vene keelt ma rääkisin ka oma vanaema ja vanaisaga. Vanaema suri, kui ma olin seitsmendas klassis, vene keele osa hakkas pärast seda vähenema. See oli mulle väga kallis vanaema ja temaga ma rääkisin väga palju. Emaga olen kogu elu rääkinud vene keelt, kuigi ta oskab eesti keelt väga hästi.

Lapsepõlvkodu eesti keel sisaldas hulgaliselt füüsikatermineid, sest füüsikutest ema ja isa arutasid oma teadusprobleeme ka õhtusöögilauas. Ega ma neist muidugi aru ei saanud, aga kõrvus kõlavad mõned neist siamaani.

Loomulikult kõigil Soomes elamise perioodidel on soome keel olnud väga oluline. See on keel, mille ma olen omandanud täiskasvanuna. Teoreetiline huvi iseenda kui keeleõppija vastu on mul kogu aeg olnud, seda on soome keele peal olnud kõige huvitavam jälgida.

Tänu oma abikaasa Karli uurimisvaldkonnale, muidugi ka lähtuvalt minu enda huvist, on minu ümber palju eesti murdeid, aga ka liivi keelt. Eriti sageli satun liivlaste üritustele, samuti käime tihti Ludzas, kus kunagisest lutsi keelelaarest on veel jälgi alles.

Meie maakodu ümbruses kõlab seto keel, mis mulle tohutult meeldib. Julgen seto ja võro keelt rääkida muidugi ainult siis, kui ma üksi süüa teen. Aga kuigi mul ei ole rääkimisjulgest, siis on tore kuulata ja mõista ning lugeda. Just eile õhtulgi lugesin viimati Setomaa lehte. Tunnen seda tugevamat sidet, kuna mu ema lapsepõlv on möödunud Setomaa venekeelses külas ning toonane elu on minuni jõudnud lugude kaudu. Mina jälle püüan seto kultuuris kas või natukene osaleda.

SIRLI ZUPPING

Et ema kumaks

Carolina Pihelgas. Vaadates ööd.
Kaksikhammas, 2022. 296 lk.

Carolina Pihelga väga oodatud debüüt-romaan uurib eelkõige Teisest maailmasõjast ja üldiselt Nõukogude režiimist tingitud vahva vägivalda ning sellest (sihili) möödavaatamise pikaajast lagunavat mõju haavatavatele sihtrühmadele. Teos käsitleb tundlikult ka tolle terrori kaudseid, aga tugevaid järeltõukeid: pikast okupatsioonist kohaliku elanikkonda imbunud ilmajätustunnet ja umbusku nii Nõukogude Eestis kui ka taasiseseisvunud kodumaal, mil käivitus (hüper)individuaalset olemisvõitlust (lk 26–27). Poetilises mõtiskelus on rambivalgus naistel: emadel ja tütaridel ning nende sundoludes loodud nigelatel suhetel. Rõhutatult aistilise kujutusviisiga – nüüdisaegses afekti- ja kehakeskses kirjandus(teadus)es üsnagi levinud pruuk – ning mõneti deterministlikele hoiakutele toetudes vaeb Pihelgas pigem nukratoonilises romaanis, kuidas, kui üldse, tulla painava ajaloolise pagasiga toime isiklikus plaanis. Teisisõnu küsitakse, kuidas „elada, kui oled matnud kõik, mis sinus kõneleda suudab” (lk 71).

Hiina XI sajandi õpetlase Shen Kuo motoga „Kui miski juhtub ainult ühe korra, on see mõttetu” algav romaan „Vaadates ööd” koosneb kolmest üksteisega haakuvast osast, igas on viiskümmend lühikest nummerdatud peatükki. Esimesest osast teise üleminekul tuleb sooritada umbes kolmveerand sajandi pikkune ajahüpe tagasi (tänapäevast 1940.–1950. aastatesse) ning teisest kolmandasse sisenedes ligikaudu paarikümneaastane hüpe

edasi (1970. aastatesse). Avaosa fookuses on lugejaga üsna siiralt suhtlev, kuid oma elus usalduslikest, järjepidevatest kontaktidest pigem eemaldunud nimetu naisminategelane. Teise osa keskmes on tollele naisminale tundmatuks jäänud vanaema Maša ja tema perekonna katsumused Teise maailmasõja ning sellele järgnevate kulduste kontekstis Nõukogude Venemaal, Ida-Virumaal ja Harkus, kolmandas aga esimese osa peategelase hilisteismeline tulevane ema Leida ning tema kasuema Elli rutiinne elu nõukogude argireaalsuses. Teine ja kolmas osa pigem kontekstualiseerivad ja polsterdavad esimeses osas üles kerkinud probleeme, jäädes esimese osaga võrreldes emotsionaalselt mõneti kaugeks. Ju mängib selles rolli valitud narratiivne võte: teist ja kolmandat osa vahendab valdavalt kolmandas isikus jutustaja.

Romaani tooni ja rütmi määravast esimesest osast kooruvad ebaselgeks jäävas valdkonnas töötava ning sundmõtetest piinatud üksildase noore naise mineviku häirivad detailid. Sage viitamine ööle, tühjusele, lämbumisele ning magamisraskuste kirjeldamine võimendavad järkjärgult avanavat tõsiasja, et tegelane on lapse- ja teismeeas kogenud peresisest vägivalda, mistõttu on ta psüühiliselt liimist lahti, suutmata astuda oma elus ei „edasi ega tagasi” (lk 30), igatsedes vaid tormi, mis lapsepõlve ära puhuks (lk 64). Kas tahab too nimetu, krooniliselt väsinud peategelane poetilise pihi kaudu – sest mõneti meenutab teose esimene osa päevikut – minevikus kogetu vaagimise ära lõpetada ning sügava muutuseni pürgida? Selles sihhi näib ta asetavat lootuse oma kadunud bioloogilise vanaema isikuandmete otsimisele. Põnevusloole omase arhiivides tuhmimise ja niidiotsakeste

jälitamise kaudu loob minategelane ühelt poolt endale emotsionaalset ja intellektuaalset tuge pakkuva samastumisobjekti. Teiselt poolt igatseb ta vanaema isikut kindlaks tehes muuta amorfse sisekaose kuuluvustundeks, kindlakujulisemaks vormiks,¹ vahest isegi identiteediks kui olemasolu kinnituseks (lk 15). On ju peategelane nimme ainus teose nimetu (s.o identiteeditu) – isegi tema lemmikloom kass saab erinevalt perenaisest sündmuste kulgedes nime.

Romaani kolmikstruktuur on ainult üks tahk, mis osutab (esi)vanemate ja järglaste elukulu sarnasusele. Selles, et eri tegelaste kogemused tunduvad sarnased ja seepärast põlvkonnaülesed, mängivad rolli veel (bioloogiliselt) seotud inimeste afektiivsete kalduvuste, traumade iseärasuste, valede valikute ja otsustamatuste spetsiifiline, nimme neid sarnastav kujutusviis, kas või korduvate sümbolite või kohatunnetuse kaudu (nt kivide tähtsus romaani kõigis kolmes osas). Motogi toob sümboolsel-ideelisel tasandil esile, et käitumismustrid ja enamgi, elukäigud korduvad jonnakalt. Kui esimese osa minakuju on oma (vana)ema mõneti teisenenud *doppelgänger* – ta tunneb, et tema luud kasvavad välja vanaema luudest (lk 51) –, püstitab teos vaevarikka probleemi: kes ja kuidas on mu ema(d) minu jaoks ja kuivõrd saan ma üldse oma emast erineda? Kuidas seostub minategelase (ja tema noore ema) kogetav või kogetud kuulumatuse tunne² ema(de)ga, laiemalt päritoluga, arvestades, et päritolu ei seostu romaanis rahvastaju ega isadega, vaid positiivselt feminiseeritud turva- ja kuulu-

vustundega ning soolistamata võrgustiku omamise sooviga?

Paljude teose avaosas kujutatud olevikuprobleemide põhjus peitub paarikümne aasta taguses traumas. Põhikooliealise minategelase ema leiab uue elukaaslase, kes osutub peksjaks, alandajaks, joodikuks ja pedofiiliks. Tollasest süstemaatilise väärtuskohtlemisest tingitud psüühilis-kehalisi probleeme üritab jutustamisajal juba täiskasvanud protagonist küll kontrolli alla saada, kuid üsna edutult. Äärmiselt ebamugavatele reaktsioonidele proovib ta lahendusi leida samade võtetega, mida ta kasutas vägistamise ajal paanika mahasurumiseks, kutsudes esile tajusid, mis sulatavad ta justkui interjööri (või fooni) ning lõhnadesse, helidesse, tekstuuridesse, tapeedimustrisse, seintesse (lk 89) või muutes ta samblaks (lk 103).³ Iseenesest lõõgastavana mõjuv võte hakkab aga naisele vastu töötama: Prousti koogikeste positiivse afektiivse võimekuse rääge analoogina tuuakse teoses sisse hoopiski seebimullide krigin oraalse vägistamise mälestuse esilekutsujana (lk 53–54). Kätepesust ja selle helidest saab igavesti korduv põrgu.

Ema Leidaga suhtleb täiskasvanud mina edasi. Peategelase nukker võimetis oma ema – vägistamise, alandamise lubaja – kohvilekutsumistele „ei” öelda häirib. Vaikimisi küsib romaan seega, kust on murranguaja lastesse sisse jäänud kristlik kohusetunne äraolevaid, probleemidest läbi vahtivaid vanemaid toetada – sest „ikka ju armastad nagu” (lk 15). Minategelase emast on teose alguseks saanud maja ja iseenese eest hoolitsemisest loobunud patoloogiline koguja, kelle värvituid, lamedaid, tühje (lk 10, 35) eluvalikuid peategelasest tütar põlgab. Ometi teeb tütrele haiget mõtestatud sideme puu-

¹ Vt S. Grigorjeva, Tolmust ja naistest. – Sirp 6. I 2023.

² Pihelga mahuka luuleloome kontekstis on seda tajumust nimetatud koduotsinguteks. R. Niineste, Teokarp, mis mäletab endist elu. – Vikerkaar 2021, nr 3, lk 126–129.

³ Vt L. Käosaar, Ilukirjanduslike lugude taastulemisi 2022. aasta proosas. – Looming 2023, nr 5, lk 706–718.

dumine emaga. Pisut meenutab esimese osa protagonist iiri menukirjaniku Sally Rooney tegelast Francest romaanis „Vestlused sõpradega” (2017), kus puudub küll sõja ja okupatsiooniga (kaudselt) seotud seksuaalvägivald, kuid sarnane on tütarde pikalt keenud konflikt vaimselt häiritud, lähedusvõimetu ema või isaga ning raskus oma eluga just häirunud vanemlussuhte tõttu „normaalselt” edasi minna.⁴ On raske lugeda, kuidas Leida ei suuda isegi aastaid pärast lapsevägistajast elukaaslase surma tunnistada, et märkas mehe kuritegusid (lk 100), sõnades, et hoopis tütar oli liiga jäärpäine, konfliktne. Muidugi võib küsida, nagu Pihelgas ja samuti Lilli Luuk on viidanud, kuidas panna rääkima, minevikus toimunu üle reflekteerima ja andestust paluma emasid (nii Mašat, Ellit kui ka Leidat), kelle kehaline teadvus on tihkelt täis tollases elus harjumuspärast vaikimist ja kelle vanemad omakorda hoidsid suud kriipsuna, et ellu jääda või häbimärgistamisest pääseda.⁵ Õpitud vaikimise,⁶ samuti tunnete kriitiliselt väljendamine oskamatusse võrdkuju romaanis on hääletud tited Harku vangla beebipalatis, kuhu vastsünnitanud emasid lubatakse liiga lühikeseks ajaks – titade meeleheitlikule kisale järgneb vait jäämine, lakke vahtivate beebide (sh väikse Leida) pikk rivi sümboliseerimas passiivset alistumist läheduse puudumisele (lk 112).

Samas ei ole teose lugude võrgustik läbinisti nukker ega ängistav. Romaani esimeses osas on vihjeid, et varem – enne

vägistaja sissekolimist – heljus laste elus imelisus, mida peategelane selgitab ajana, mil ema „kumas läbi minu päevadest”, ning oli „jagamatult meie, laste oma” (lk 13). Kunagises aistilises paradiisis tajusid lapsed, et ema on nende jaoks isegi ruumiliselt eemal olles täiesti ligipääsetav, kuidagi eriti olemas: jätab lauale võileivad, puhastab verise põlve. Sarnane dünaamika – lähedustaju, s.o teatava emakuma põimumine erisuguste pettumustega – esineb ka läti kirjanikul Nora Ikstenal. Ehkki keskne konflikt on Ikstena peateoses „Emapiiim” (2015, e k 2018) erinev ehk emakuju kui teadlase ja arsti tööst ja vaimsest tasakaalutusest tulenevad probleemid, leidub mõlemas romaanis põgusaid hetki, mil ema ja tütar tahavad olla koos – kuidas iganes see *koos* siis välja näeb. Emakuma näib üldiselt tekkivat üsna argistel hetkedel, mil laste isiklikku ruumi ei ole otse või kaude jõudnud vägivald, Pihelga teoses siis, kui laste ja üksikema ellu ei ole tunginud halvad mehed. Tulevad nad aga paraku ikka – haavatavas olukorras naised otsivad sotsiaalse või majandusliku surve tõttu tuge, unistavad lähedusest traditsioonilisi soostereotüüpe murdmata ja soovivad kaitset teiste halbade meeste eest. Emakumast saab aga emapäine. Emade ja tütarde side(tus) – mida moodsatest klassikutest on käsitletud Simone de Beauvoir jutustuses „Väga kerge surm” (1964) ning tänapäeva populaarsetest kirjanikest nt Elena Ferrante –, kolmandate osaliste mõju nendele sidemetele ning hõõrded ja (lõplikud) katkestused ongi Pihelga debüütromaanis kandev teema. Nii ei käsitle autor mitte isade lugu isade maal – nagu eesti kaanonis tavaline –, vaid keskendub emaliinile sõja, okupatsioonide ja koloniaalvägivalla raamides.

Üldjoontes kõrget esteetilist taset taotlevas ja mitmetähenduslikus romaanis avaldub hillitsetult ühtlasi mingi eetilise põhimõtte pooldamine. Seega on teemaks

⁴ Edasi hargnevad lood küll hoopis eri suundadesse ning Rooney teos on Pihelga omaga võrreldes mõneti kergema teemaderingi ja tonaalsusega.

⁵ Carolina Pihelgas: proosa andis mulle võimaluse midagi uut proovida. – ERR-i kultuuriportaal 13. VII 2023. <https://kultuur.err.ee/1609033202/carolina-pihelgas-proosa-andis-mulle-voimaluse-midagi-uut-proovida>

⁶ Vt ka L. Luuk, Mälujäljed pimeduses. – Vikerkaar 2023, nr 3, lk 126–129.

ka vastutuse võtmine ning laste ja lähedaste märkamine. Seejuures ei tehta ettekirjutusi selles, kuidas märkamine ja kohalolu peaks väljenduma – turvatunde tekitamise teed on sageli erinevad. Oluline on kaitsta ja toetada last, kes otsis ja jääb alati otsima ema kaudu paradiisi. Selles seoses on aga kummaline Pihelga romaani lõpp, mis vihjab teoses kujutatud kannatuste olenemisele muu hulgas täiesti pimedast, sõgedast, destruktiivsest ihast, ülivõimsast tõmbest naudingute poole, mida kolmanda osa nooruke Leida seostab tollal ihaldatud Avoga – tõenäoliselt esimese osa minategelase ja tema venna bioloogilise isaga – ja mis annab romaanile vägagi rahutuks tegeva lahenduse. Siin segab jutustaja osavalt vett, kergitades küsimuse, mille vaagimist oleks teoselt pisut enam oodanud: kuivõrd seostub kujutatud hädadekuhil ajaloolise taaga, sotsiaalse ja soolise ebavõrdsuse ning pärilikkusega ning kuivõrd naiste vaatenurgast seksuaalse uudishimu, stiihilise, erakordseid joovastusi töötava ihaga? Miks unustab loo lõpu nooruke Leida valusad kogemused lähiminevikust, selleks et sulada ühte huviäratava, aga selgelt ebausaldusväärse mehega? Uskudes, et romaani lõpus tihenevad tähendused

eriti, kasvatab kinnissümbol öö viimases peatükis endale lisakihistuse. Öö, mida pealkirja põhjal vaadatakse ning Maris Kaskmanni kauni kujunduse järgi püütakse ja katsutakse,⁷ tähistab nii vägivalda ning vaevalistesse peremustritesse ja traumadesse kinnijäämist kui ka sensuaalsust, tunge ja ihasid, mis sugugi alati ei juhi konventsionaalselt mõistetud heale teele. Kui välja arvata viimase tähenduskihi selge allajäämine esmasele – õnnestunud teoses on peamiste probleemide tõlgendusrajad enam-vähem ühe kaaluga, võimendamaks mitmetähenduslikkust –, on Pihelga teos tugev, põhjalikule eeltööle naalduv, väga hästi läbimõeldud kompositsiooni ja sõnavaraga lisandus eesti nüüdisproosas. Romaan kutsub iseäranis 1980-ndatel ja 1990. aastate alguses sündinuid (k.a siinkirjutajat) oma lapsepõlves toimunu ning selle (jubeda) eeloo üle sootundlikult mõtisklema ning kõiksugu pettumusi põhjalikult analüüsima.

MERLIN KIRIKAL

⁷ Vt ka Vilja Kiisleri tõlgendust raamatu-kujundusest: **V. Kiisler**, Nähtamatud naised. – Looming 2023, nr 3, lk 416.

Kümne sammuga läbi Loomingu sajandi

Tiit Hennoste. Kuldsete lehtede peal. „Loomingu” kirjanduslugu. Tallinn: SA Kultuurileht, 2023. 335 lk.

Oma juubeliks rõõmustas Tiit Hennoste eesti kirjasõna huvilisi värske teosega, ajakirja Looming 100-aastaseks saamisele pühendatud *Festschrift*’iga. Seda kaunist ja rohkete piltidega raamatut võib lugeda

mitmel viisil: esmalt juubelikohase tagasi-vaatena ühe väljaande väärikale ajaloole, mis algab lausa vanatestamentlikus stiilis: „Kirjandus on eesti kultuuri ja rahvuse üks põhitalasid” (lk 13). Teisalt on raamatus äratuntav Hennoste teoreetilistes käsitlustes välja arendatud kirjandusprotsessi analüüsi mudeli rakendamine.¹ Niisiis saab

¹ Vt nt **T. Hennoste**, Kirjandussündmuse mudel. – T. Hennoste, Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 26–37; **T. Hennoste**, Kirjandus, teadus ja rahvus. – T. Hennoste, Elu ja ilo. Valitud

raamatut lugeda ka kirjandusloolise juhtumiuuringuna. Autor näibki sellist akadeemilist lugemisviisi eeldavat, kui ta oma väiteid lahti ei seleta, viidates oma varasematele põhjalikumatele käsitlustele. On aga ka kolmas võimalus: lugeda Loomingu ajaloo esitust pedagoogilise tekstina, mis pakub nii meetodit kui ka näidismaterjali Eesti kirjanduse ja ajaloo lõimitud õpetamiseks-õppimiseks. Autor annab lõimimise võtme kohe alguses: „See raamat ongi „Loomingu” kirjanduslugu, milles põimuvad ajakirja lugu, selles ilmunud tekstide tähtsus ja tähendus ning eesti ja maailma kirjanduse suundumused, taustal pidevalt kumamas maailma sündmuste kaja. Lugu ise käib „Loomingu” kümnendite kaupa [---]. Need on hoopis huvitavamad piirid kui traditsioonilised ühest nullini või nullist üheksani. Kuigi kümnendipiiridega nurgeti, klapivad nad hästi kokku nii Eesti kui ka Eestit mõjutanud maailma ajaloo sõlmhetkedega.” (Lk 14–15)

Loomingu rolli kirjandusloos avab Hennoste kolmes mõõtnes. Esiteks, olla oma avaldamisvalikute ja arvustuspraktika kaudu kirjanduse kvaliteedi ja kirjandusliku kaanoni kujundaja (Hennoste osutab iga kümnendi puhul eraldi, millised sel ajal Loomingus esindatud autorid ja teosed tema arvates kaanonisse sobivad). Teiseks, olla institutsioon, mis vahendab vaimu ja võimu, ühendab kirjandust ja lugevat publikut ning mõjutab teoste avalikku retseptsiooni (Loomingu eripära näeb Hennoste just kirjanikele avaliku sõna foorumiks olemises ka väljaspool nende teoseid). Ja kolmandaks: kirjandusajakiri kui kirjandusliku kogukonna ühendaja, eri masti kirjanike ja kriitikute suhtluspaik, samuti autorite elatusvahendite allikas. Nendest rollidest lähtuv Loomingu kui rühmituste-ülese kultuuriajakirja eesmärk kajastub

artikleid 2005–2021. (Studia litteraria Estonica 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022, lk 13–26.

ka väljaande struktuuris, mis on püsinud põhimõtteliselt muutumatuna: pool ilu-kirjandust, pool kriitikat, kirjanduselu ülevaateid ja kirjanike mõtteavaldusi. Raamatust selgub, et Loomingu roll kirjanduselu „peavoolu” määrajana ja eri rühmituste avaldamisvõimaluste tasakaalu hoidjana kujunes välja juba ajakirja esimesel kümnendil. Kultuuriajakirja(de) läbi aegade püsinud olulist kohta Eesti ühiskonnas iseloomustab Hennoste väide, et Loomingu ja Eesti Kultuurkapitali asutamisega algab „eesti kirjanduse institutsionaliseeritud ja suuresti riigi poolt makstud elu” (lk 23).

Hennoste kirjandusloo käsitlustes on alati fookuses olnud eri vaadete põrkumine kirjandusväljal. Väga huvitav on jälgida ja võrrelda toonaste ja praeguste vastasseisude mustreid ka Loomingu ümber. Looming pidi algusajal olema parlament ja kompromiss eri vaadete vahel, olles avatud mitmesuguste tõekspidamisega, eri vanuses ja erineva kirjanikustaatusga autoritele. Seetõttu saatis Loomingut pidev kahe tule vahel olek: ühelt poolt ähvardas kärbetega riigivõim, kelle meelest Looming oli liiga eliitaarne, teiselt poolt ründasid radikaalidest kirjanikud, kes igatsesid kirjanike rühmaajakirju tuglasliku parlamendi asemel (lk 25). Kirjanike maailmavaatelisi vastandumisi Eesti Vabariigi alguskümnenditel on Hennoste põhjalikult käsitlenud paljudes artiklites ja raamatutes, ka Loomingu lugu jutustades toob ta välja samalaadsed eraldusjooned ja lahkneemiskohad: „Vastamisi lähevad Eesti ja Euroopa, maa ja linn, rahvuslik ja internatsionaalne, rahvuslus ja sotsialism” (lk 36). Uutel murranguaastatel, 1990-ndate Loomingus näeb Hennoste kordumas sama mustrit, vastandades Loomingut kui konservatiivsemat (ja rahvuslikku) ajakirja Vikerkaarele kui radikaalsema ja avangardsema noorsoo väljaandele (lk 180).

Asutamiskümnendit 1923–1932 käsitleva peatüki esimene osa on saanud pealkirjaks „Hullunud kuldsed kahekümnendad”. Loomingu sünnikümnendi globaalselt tausta iseloomustades viitab Hennoste maailmasõjajärgsele kadunud põlvkonna meeleheitlikule joovastusele ning „kahe radikaalse servaideoloogia” tugevnemisele Euroopas, mida märgistavad Mussolini, Franco, Hitleri, Stalini nimed. Tähistamaks kümnendi lootusrikast algust laob ta ritta lehekülje jagu modernismi suuri nimesid. Samas näeb Hennoste, et Euroopas hakkab kümnendi lõpuks võimust võtma „uusasjalikkus (*Neue Sachlichkeit*), uusrealism, uusklassitsism, mis reageerivad sõja hävitusele ja sõjaeelse avangardi radikalismile tagasipöördumisega korra juurde” (lk 22). Ka eesti kirjanduses näeb Hennoste 1920-ndate lõpul analoogseid tendentse, rõhutades tagasipöördumist korra poole ning minemist „omale teele” (lk 24).

Järgnevatest kümnenditest antakse pilt kui saatusraskest dramaatiliste tormide ajast: „Vaikimise aegu” 1933–1941 (iseisvusaja lõpp, esimene sovetiseerimise aasta, sõja tõttu väljaande peatumine); „Stalin on meiega...” 1944–1952 (jääne stalinism) ja „Taastamine” 1953–1962 (Stalini surmale järgnenud sula). Nende kümnendite põhiteemaks saab kirjanduse ellujäämisvõime (moodsat sõna kasutades *säilenõtkus*) katastroofi aegadel. Nende kolme aastakümne käsitluses ongi kesksel kohal Loomingu kui väljaande ja kirjandusliku loomingu suhe autoritaarse võimuga, nii toimetuse kui ka autorite võimetus käia oma teed kui tahes ränkades oludes. Kuna iseseisvusaja lõpuaastad ja esimesed sovetiaastad kuuluvad Hennoste liigenduse järgi samasse kümnendisse, ei jää lugejale märkamatuks kahe poliitiliselt erineva autoritaarse lähenemise samasugune püüd allutada kirjanduselu ideoloogilistele nõuetele. Kolmekümnendate

lõpu vaatlusel ei varja Hennoste oma järeldust taunivat suhtumist püüetesse muuta Looming kui kirjandusajakiri riiklikku ülesannet täitvaks meelsuse kujundajaks, isegi kui see sünniks õilsatel rahvuslikel eesmärkidel (vt lk 47, 50). Kirjeldades aga Loomingu kohanemist uue võimu repressiivsete nõuetega 1940. aastal, muutub ta stiil lõikavalt irooniliseks. Samas on Hennoste lähenemisviis ränkade valikute aegade kõnekalt napolisõnaline ja kaugel tavapäraseks saanud n-ö tühistamisest. Pigem on ta vaade kui murelikul aednikul, kelle aia on torm ära räsitud, puud ja põõsad maast rebinud ja piirded maatas teinud. Hennoste ei kirjelda pikalt, vaid ainult viitab Loomingu ajaloo kõige mustematele kuudele, kus ajakirjast sai kaasosaline eesti kirjanduse väärikaimate nimede mustamises ja enesealandusele sundimises (lk 82). Samas ei jäta Hennoste märkamata detaile, mis annavad kirjanduslikust andekusest märku pilkase poliitilise pimeduse ajal (näiteks viitab ta mitmel korral noore Juhan Smuuli värsside tundeheledusele ja keelelisele värskusele). Alates 1950-ndate keskpaigast juhib Hennoste lugeja tähelepanu kirjanduse elluärkamise esimestele märkidele, mis ennustavad uute arengute algust. Nagu ta ütleb, saab Loomingust 1950-ndate teisel poolel jälle „eesti kirjandusajakiri” selle tõelises mõttes (lk 97). Kümnendit 1953–1962 käsitlev peatükk kannabki pealkirja „Taastamine”. Tõepoolest, arengud pärast Stalini surma 1953. aastal ning tema repressiivpoliitika hukkamõistu 1956. aastal on tunnistus eesti kirjanduse (*resp.* vaimuelu) kiiresti taastuvast elujõust. Hennoste ütluse kohaselt sai pärast Ungari mässu mahasurumist 1956. aastal selgeks, et nõukogude kord jääb kestma. „Intellektuaalid, teiste hulgas kirjanikud, seisid küsimuse ees, kuidas vastupanu-mugandumise-koostöö teljel ennast pikemaajaliselt positsioneerida” (lk 93–94). Inimvaenulik nõukogude süsteem

ei olnud selleks ajaks enam ootamatu ega tundmatu, vaid see oli põhjalikult tunnuks saanud kui ohtlik masinavärk, mille toimimisest teadlikuna on siiski võimalik loomeinimesena ellu jääda ja südame-tunnistuse järgi tegutseda.² Loomingust (ja teistest kultuuriväljaannetest) sai selles masinavärgis kahepalgeline institutsioon, mis toimis nii võimu agendina kui ka turvalise kaitsemüürina (lk 102–103). Pakkudes kirjanikele loomingu- ja avaldamisvõimalusi, oli samal ajal võimalik ajakirja kasutada kirjanduskriitika vormis laiemaks kriitiliseks aruteluks ühiskondlike nähtuste üle, mille suhtes muus ajakirjanduses otse sõna võtta polnud mõeldav. Kirjandusajakirjast otsiti (ja leiti) tuge vaimseks vastupanuks nõukogude süsteemile, mis väljendus ainuüksi ideoloogilistest kaanonitest mööda hiilimises ja kirjandusliku loomingu iseväärtuse eest seismises.³ Ei ole juhus, et kuuekümnendatel hakkas kultuuriväljaannete lugejaskond kiiresti paisuma, ulatudes järgmisel kümnendil tehtud uuringute andmeil koguni veerandini eestlastest.⁴ Toimetuse tööks oli kaitsta nii hästi kui võimalik „ideoloogiliselt küsitavaid”, „apoliitilisi” või „arusaamatult kirjutavaid” autoreid. Tolle aja Loomingu peatoimetajaid mäletatakse inimestena, kes suutsid võimu ja vaimu vahendamise rolli välja kanda, omades autoriteeti nii võimu- kui ka vaimu-inimeste silmis.

² Hennoste käsitus täiendab ja toetab pilti, mille annab Sirje Olesk raamatus „Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s” (Tallinn: Eesti Kirjanike Liit, 2022).

³ Vt ka Hennoste artiklit „Eesti eetika ehk est-eetika”, milles ta selgitab, et estetism autoritaarses ühiskonnas on distantseerumine võimust: looming on väljaspool võimu (T. Hennoste, Elu ja ilo. Valitud artikleid 2005–2021, lk 352–362).

⁴ Vt M. Lauristin, P. Vihalemm, Kultuuri-ajakirjad sotsioloogi pilguga. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 1–2, lk 3–15.

Viidates vaidlusele „kuldsete kuuekümnendate” tähenduse üle, paneb Hennoste vastavale peatükile (1963–1972) kahtleva pealkirja „Noh, olid kuldsete kuuekümnendad...”. Sellegipoolest ei jäta tema käsitus kahtlust, et vaim sai võimust jagu ega taandunud oma autoritele kätte võidetud suuremast loomevabadusest ka siis, kui stagnajõud „sitastel seitsmekümnendatel” (1973–1982) vastupealetungile läksid. Ehkki kuuekümnendate romantiline hoog sumbus üdilikkude eneseirooniasse, säilitas kirjandus suhtelise suveräänsuse. Uus põlvkond kirjanduses sai domineerivaks ning Loomingu toimetuses võtsid ohjad enda kätte parteiliselt usaldusväärsete kaitsemängijate asemel kriitilised uue põlvkonna mehed. Hennoste on tabanud toimunud pöörde olemuslikku mõju, kui ta väidab, et pärast kolme aastakümnet seiskunud kelladega elu raudse eesriide taga hakkas kuuekümnendatel Eesti kirjandus end maailmaga sünkroonima. Pärale jõudsid läänelikud eksistentsialismi ja absurdi hoovused, mis nõukogude absurdse tegelikkuse kajastamisel osutusid aga kõige ehtsamaks realismiks. Reaalse sotsialismi oludes hägustunud piir kirjandusliku kujutluse ja tegeliku elu vahel andis kirjanikele õiguse saada 1980-ndatel avalikkuse eestkõnelejateks ning Looming nagu ka teised kultuuriväljaanded said muutuda poliitiliste diskussioonide foorumiks. Laulva revolutsiooni eel tõusis kultuuriväljaannete loetavus kümnetesse tuhandetesse, need jõudsid veerandini eesti rahvast, et siis 1990-ndate vabale turumajandusele suundunud Eestis kukkuda mõne tuhandeni ehk kolme-nelja protsendini eesti keelt lugeda oskajatest (lk 259).

Iseseisvuse taastamise järel võidukäigule asunud „[ü]limalt rahakeskses varakapitalismis” (lk 190) peab vähenenud lugejaskonnaga Looming võitlema eluõiguse eest kultuuriajakirjade turul, jaga-

des oma kokku tõmbuvat lugejaskonda mitme muu väljaandega, nagu Vikerkaar ja Värske Rõhk, aga ka Sirp ja Müürileht. Hennoste rõhutab sajandivahetuse Loomingu olulisust kirjanduse kvaliteedi eest seisjana ning eesti kirjanduse ja ajaloo mõtestajana. Samas ka pöördelistel „netinuti nullindatel” (lk 206) jätkab Loomingu oluliste kultuuriteemade üle arutlevana. Järjest mitmehääsemaks muutunud kirjandusmelus püsib ajakiri väarikalt traditsioonilises, juba Tuglase ajast välja kujunenud formaadis, teenides Hennostelt viimase kümnendi kohta muigelsui antud pealkirja: „Rahulik rohumaa meeletus maailmas”.

Siiski annab Loomingu tulevik autorile põhjust lõpetada juubeliraamat murelikul toonil. Hennoste kasutab lõpulehekülgedel talle mitteomaselt pateetilist registrit, nimetades Loomingut eesti kirjanduse saja-aastaseks selgrooks ja Eesti kultuurielu müüdiks ning kõrvutades Loomingu kui institutsiooni tähtsust laulupeo ja

„Kalevipojaga”. Ja lisab küsimuse: „Kuidas edasi? [...] Kas ei liigu kirjandus- ja kultuuriajakirjad lihtsalt loogeldes loojangu poole?” Ning vastab ise: „Aga „Loomingut” on vaja. // Rahvus vajab pidevat loomist, et rahvusena püsida. Eestlase rahvusliku identiteedi alus on keel. Keel vajab pidevat loomist, et elus püsida. Keelelise loomise kese on alati olnud kirjandus. Nii on kirjanduslik looming olnud eesti rahvuse kui kultuurirahvuse üks suur looja. Looming aga vajab „Loomingut.”” (lk 261)

Sellesse väitesse võime ja tahame uskuda. Aga et see kehtiks ka tulevikus, on vaja enam kui usku. On vaja kirjandusteadlaste, etnoloogide ja sotsiaalteadlaste ühisuuringuid, et anda teaduspõhine vastus küsimusele rahvuskeelte ja kirjanduste kestlikkusest, sealhulgas omakeelse kirjasõna ja kultuurimeedia rollist tehisaju ümberkujundatud maailmas.

MARJU LAURISTIN

LÜHIDALT

Imbi Paju. Kirjanduskliinik. Mida tähendab olla inimene. [Tallinn:] Kirjastus Galus, 2023. 317 lk.

Imbi Paju varasematele teostele „Tõrjutud mälestused” (2007) ja „Soome lahe öed. Vaadates teiste valu” (sm k 2011, e k 2012) omaselt on „Kirjanduskliinikusi” keskmes kollektiivse ajaloo traumad ning repressiivse režiimi mõjud nii üksikisikule kui ka laiemalt inimkonnale. Nimelt traumad ajarränduriks nimetades (lk 61) on Paju veendunud, et eelmiste põlvkondade vaevalised läbielamised jätvad rohkem või vähem tajutavaid jälgi järgnevatele põlvkondadele, eriti kui läbielamise mõju kuidagi ei leevendata sõnastamise, mõtestamise ja jagamise kaudu („Kui me ei astu vahele, lii-

gub ta [trauma] nähtamatult uutesse põlvkondadesse”, lk 61). Kirjanduses just seda tehaksegi: kogemused kirjutatakse lahti ja sõnastatakse universaalsetena laiale lugejaskonnale, n-ö astutakse järjepidevalt ajaloolle vahele. Uusimast kirjandusest käsitleb sügavuti neidsamu teemasid, mis on kõnekaimad Paju jaoks, näiteks Carolina Pihelga romaan „Vaadates ööd”, mis arvustaja Merlin Kirikali sõnul „vaeb [...]”, kuidas, kui üldse, tulla painava ajaloolise pagasiga toime isiklikus plaanis. Teisisõnu küsitakse, kuidas „elada, kui oled matnud kõik, mis sinus kõneleda suudab” (siinses numbris lk 1128). Paju perspektiiv on sellest helgem ja optimistlikum, sest just vaikusse mattumisele seisab ta võimukalt ja valjusti vastu, tuues oma kirjatööga nähtavale mitmesuguseid traumast rääkimise viise, selleks et nende varal sisemiselt kasvada.

Kui „Tõrjutud mälestuste” lähteks oli Paju enda perekonda varjutanud kannatused, siis „Soome lahe õdede” alapeal-kirja põhimõttel jälgib „Kirjanduskliinik” samuti teiste valu. Täpsemalt seda, kuidas (ilu)kirjandusteosed töötavad läbi peami-selt XX sajandi, aga ka praegusest sõjast johtuvat ühiskondlikku julmust ja näita-vad humaansuse alalhoiu võimalusi kur-juse ja vägivalda olukorras. Nii on kirjan-duse juures määrav teraapia, vaimse abis-taja roll, mitte kunstiline väärtus – tähtis on kindlat aega ja olustikku lahkav lugu, mis avardab või suunab lugeja enesetaju, empaatiat ning maailmatunnetust, paneb (aja)taaka mõtestama, aktsepteerima ning eri kogemustest osa saamise kaudu seda vargsi õõnestamagi. „Et leida sidu-sust ühiskonnas ja kultuuriruumis, kus me elame, võime toetuda eelmiste põlv-kondade humaansetele kogemustele, loo-mingule ja tegudele” (lk 26).

Lühikesed esseelaadsed tekstid on struktuurilt üsna kirjud, sisaldades nii teoste ülevaateid ja konteksti seletust (mis on sel määral tarvilik üksnes vähikust luge-jale), paljudel juhtudel kirjaniku eluloolist tausta, kui see on teose seletuseks Paju sil-mis oluline, igasugu pikki tsitaate (valda-valt viideteta), osutusi Paju varasematele

asjasse puutuvatele tekstidele ning auto-riga kohtumise kirjeldusigi. Samuti on kir-jandusvaatlustesse põimitud väljavõtteid kirjavahetustest või vestlustest (paar teksti ongi intervjuud) ning Paju enda eluloo-liste haakumispunktide avamist, teostega kokkupuutel tekkinud üleüldisi mõtteid ja tundeid, aga ka psühhoanalüütilisi ekskursse või hoopis laiahaardelist aru-telu, miks kõnealune on möödapääsmatu mõistmaks, „mida tähendab olla inimene”, nagu seisab „Kirjanduskliiniku” teljeks olev küsimus juba kaanel. Kirjanikest aita-vad Pajul elulisi mustreid ja inimeseks ole-mist avada Kristiina Ehin, Elina Hirvonen, Nora Ikstena, Jaan Kaplinski, Katja Kettu, Jaan Kross, Eeva Park, Ilmar Taska, Elo Viiding jpt. Mõni varem ilmunud tekst vajanuks raamatu jaoks konteksti avar-dust, eriti kuna ajakirjandusväljaandeis arvustuste juurde kuuluvat (biblio)kirjet pole raamatusse kaasatud – ja samal ajal on varasematele terviktekstidele edasi-arendusi või mingeid muid lugusid külge poogitud leidlikult. Nii on raamat hoogne ja mitmekesine kooslus – aga eeskätt neile, kes lähenevad kirjandusele teraapilise potentsiaali lootusega.

B. M.

LÜHIKROONIKA

4.–6. oktoobrini tähistati Eesti Kirjandusmuuseumis Tatiana Vladõkina 70. sünnipäeva veebikonverentsiga „Elava traditsiooni lätetel“. Tatiana Vladõkina on udmurdi folkloori, mütoloogia ja traditsioonilise kultuuri tänapäevase uurimise rajaja. Ettekannetega esinesid teadlased Eestist, Ungarist, Soomest, Prantsusmaalt, Udmurtiast, Baškortostanist, Tatarstanist, Mari-Elist, Karjalast ja Komimaalt.

5. oktoobril toimus Pärnus Academia Pernaviensise XX mõttekoda. Tegu oli juubelihooaja algust märkiva üritusega, sest järgmisel aastal möödub 325 aastat Tartu Ülikooli eelkäija Academia Gustavo-Carolina ehk Academia Pernaviensise asutamisest Pärnus. Mõttekoja aukülaline oli Toronto ülikooli emeriitprofessor Jüri Kivimäe, kes pidas loengu „Miks on Rusowi kroonika tähtis?“.

5. oktoobril pidas Bengt af Klintberg Tartus loengu „The baby on the track: A newspaper legend with roots in the 19th century“. See oli pühendatud Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli asutajale professor Walter Andersonile.

5.–6. oktoobril toimus Tartus rahvusvaheline konverents „Läänemere kontaktid“, mis oli pühendatud prof Tiit-Rein Viitso (1938–2022) mälestusele. Ühtlasi tähistati liivi pärandi aastat ja põliskeelte kümnendit. Esimesel päeval toimusid plenaarettedanded: Valter Lang („Proto-Finns and their partners“), Riho Grünthal („The diversification and spread of Finnic languages“), Johanna Laakso („Language

contact research beyond loanword studies – reflections with respect to the oeuvre of Tiit-Rein Viitso“) ja Mait Metspalu („The genesis of the Finnic genepool“). Teise päeva ettekanded koondusid kolme teemaringi: Soome lahe äärsed kontaktid, kontaktid läänemeresoome idapiiril ning Liivi lahe ümbruse kontaktid.

10. oktoobril peeti Eesti Rahvusraamatukogu VIII oskuskeelepäeva. Avasõnavõtt oli RR humanitaaria ja kunstide raamatukogu juhatajalt Katre Riisalt. Esinesid Kristiina Kaju (RR, „Kuidas jääda ellu kunstmurul? Meediapädevuse terminitest eestikeelses kultuuriruumis“), Sirli Zupping (EKI, „Millist suunda näitab Eesti termin töö tegevuskava?“), Martin Luts (EKI, „Räägime just Tõlkevõrast“), Kadri Vider (EKM, „Tehistaip ja terminitõlgendus – on neil ülepea mingit kokkupuudet?“), Ülle Talihärm (Kultuuriministeerium, „Uued nähtused, muutuv keel ja nende mõju õigusaktidele“), Sirje Nilbe (Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, „Terminiprobleemid raamatukogunduslike standardite tõlkimisel“) ja Kalju Tammaru (Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, „Sajand raamatukoguterminoloogiat. Inimesed ja sõnad“).

11. oktoobril toimus Tartus Õpetatud Eesti Seltsi koosolek. Kaarina Reinu ettekanne „Tartu ülikooli algusaegadest trükitud disputatsioonide põhjal“ keskendus Academia Gustaviana aegsetele (1632–1656) Tartu disputatsioonidele, vaadeldes nende muutumist kolme kümnendi jooksul ning arutledes teemal, milline on nende tööde ja autorite koht eesti teadus- ja kultuuriruumis.

11. oktoobril peeti Paistu rahvamajas Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluulearhiivi muinasjutuseminar „Parandades ilma ja inimesi”. Esinesid Mall Hiimäe, Risto Järv, Mairi Kaasik ja Kärri Toomeos-Orglaan. Mulgimaa mängu tutvustas Astrid Tuisk ning mulgi aabitsat Renee Trei.

13. oktoobril korraldas Emakeele Selts Münchenis väliskeelepäeva. Esinesid Külli Habicht (TÜ, „Die Spuren der deutschen Sprache in der estnischen Schriftsprache”), Helin Kask (TLÜ, „English-Estonian code-copying in Estonian blogs and vlogs”), Helle Metslang (TÜ, „Eesti keelest Euroopa ja uurali keelena”), Tiit Hennoste (TÜ, „*ahah ja ahaa, ah ja aa, noh ja noo, jah ja jaa*”). Ja teised pisikesed sõnad, millega me suhtleme”) ning Mare Kõiva (EKM, „Loitsudest, sõnamaagiast, nõidumisest minevikus ja tänapäeval”).

14. oktoobril toimus Kaunases Vytautas Suure ülikoolis konverents „Contemporary Studies of Family and Calendar Holidays: Challenges and Perspectives”. Konverentsi fookus oli suunatud tähtpäevade pidamises umbes 30 aasta jooksul toimunud muutuste jälgimisele. Eesti Kirjandusmuuseumi teadlastest osalesid Mare Kõiva („Continuation and Innovations – on Formation of the Estonian Calendar System 1990–2023”) ja Andres Kuperjanov („Small Societies in a Global Network”).

16. oktoobril peeti Tallinnas konverents „Viirastus piiril: idaeurooplase passioon. Emil Tode „Piiririik” – 30”. Kirjanike Maja musta laega saalis astusid üles Rein Veidemann („Piiririik ja/kui piirolu”), Virve Sarapik („Ontoloogiline piir/itus. Tode ja Lotman”), Joonas Hellerma („Piiririik” – lõpuagade raamat”), Kristiina Rebane („Emil Tode „Piiririik” ja Giacomo Leo-

pardi umbkaudsuse poeetika”), Märt Väljataga („Piiririik” ja iha kolmnurk”), Raili Marling („Piiririigi” soolised sekeldused”), Piret Viires („Piiririik” kui sündmus”), Juhani Salokannel („Mispärast „Piiririik” ei ole soome keeles „Rajamaa”? Emil Tode tee Soome”), Joosep Susi („David Bohmi teoreetiline füüsika. Ääremärkusi apostroofist”) ja Tõnu Õnnepalu („Piiririik revisited”). Järgnes arutelu. Konverentsi korraldasid EKA, TLÜ ja TÜ nüüdiskultuuri uurimise tööühm ning Eesti Kirjanike Liit.

16. oktoobril korraldati Eesti Kirjandusmuuseumis seminar, kus arutati avalike siltide andmebaasi koostamise üle. Kõnelesid TÜ üldkeeleteaduse kaasprofessor Ilona Tragel ning IT ja keeleteaduse üliõpilane Mihkel Roomet, kes on uurinud, kuidas selline andmebaas sobiks muu visuaalse materjali (nt meemide, grafiti jmt) kogumiseks ning mida selleks oleks vaja muuta.

17. oktoobril toimus Eesti Keele Instituudi nimekonkursi „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi 2023” lõpuüritus. Ettekannetega esinesid Ilmar Tomusk („Äri- ja ettevõtte nime hea tava”), Sirli Zupping (EKI, „Kas ettevõtted peaks jõudma Vikipeediasse?”) ja Mare Vahtre (Eesti Interneti Sihtasutus, „ee – värv eestimaalasteni”). Laureaatideks valiti rahvusdomeeninime kategoorias mänguvõti.ee (Mänguvõti OÜ), õpilasfirmade kategoorias PAKILINE, aasta uustulnuka kategoorias OÜ Sõnavulin, teenindusettevõtte kategoorias Vudila (Vudila Mängumaa OÜ), tootmisettevõtte kategoorias HUUM OÜ, haridus- ja kultuuriasutuse kategoorias MTÜ Lasteraamat ning vabaihenduste kategoorias MTÜ Jääk ja Praak.

18. oktoobril peeti Eesti Kirjandusmuuseumis 18. Akadeemilise Rahvaluule

Seltsi konverents. Arutleti, kuidas mõjutab uurija ja uuritavate põlvkondlik kuuluvus nii välitöösituatsiooni õhustikku kui ka kogutava materjali ning uurimisallikate iseloomu. Ettekannetega esinesid Piret Voolaid („Kanada eestlaste koolipärimus – põlvkondade dialoog (Eestiga)”), Svetlana Karm („Soome-ugri uurimisreisid kolleegide jälgedes”), Eda Kalmre („Jutustan, nagu arvan (vajaliku olevat) ...” Tõde ja valikud eluloojutustustes”), Lodewyk Barkhuizen („Habit, memory, and difference: Intra-inter-generational dialogue beyond human agency”), Maarja Kaaristo („Navigating the generational dynamics: Reflections on fieldwork with canal boaters in North West England”), Mari-Ann Remmel („Isand Aeg lõhub kõik halli mineviku sünged kantsid...” Aja vaim Jaan Remmeli (1934–2007) noorpõlve jäädvustustes”), Andreas Kalkun („Intiimsed vestlused eakate naistega. Iga, sugu ja muud asjaolud”) ja Anu Korb („Välitöökohtumised läbi aastakümnete”).

19. oktoobril korraldas Fenno-Ugria asutus hõimupäevade raames konverentsi „Soome-ugri rahvad Lätis – kadumine püsimine või edasimineku.” Esinesid Priit Raudkivi („Paotades ust ja kiigates tupp. Paar mõttekest Vana-Liivimaa mõistmiseks”), Valts Ernštreits („Liivlaste tänased ja homsed väljakutsed – kuidas tagada kriitiliselt ohustatud keele ja kultuuri kestvus”), Lembit Vaba („Kas leivud on liivlased?”), Indrek Jääts („Meenutusi Lutsi maarahvast”), Enn Ernits („Kes olid kreevinid ja mida neist on teada?”) ja Andrei Hvostov („Kaupo – Liivimaa esimene poliitik”).

19.–20. oktoobril korraldati Narva-Jõesuus seminar „Ühte lähvad meie hääled, meie hääled, meie meeled. Koosõppimisest ühise kultuuripärandini”. Lasteaia- ja põhikooli esimese astme

õpetajatele suunatud eesti keele seminari keskmes oli eesti keele õpetamine ja omandamine lasteaias ning koostegutsemine ja koosõppimine. Töötubade korraldajad olid Eesti Kirjandusmuuseum ja Eesti Rahva Muuseumi esindajad Virve Tuubel, Astrid Tuisk ja Mathilda Matjus.

19.–21. oktoobril toimus TÜ Narva kolledžis rahvusvaheline konverents „Koha kultuuriline maine ja mentaalne kaart: Narva”. Konverentsiga jätkus teadusürituste sari, mille eesmärk on uurida Eesti konkreetseid kohti, kohalikku identiteeti, nähtavaid ja nähtamatuid piire, piirkonna elanike topograafilisi eelistusi. Plenaarettekanded pidasid Ievgeniia Voloshchuk (Europa-Universität Viadrina, Frankfurt Oderi ääres, „Ментальные карты и топография Восточной Европы в современной немецкоязычной литературе”), Alina Jašina-Schäfer (Mainzi ülikool, Saksamaa, „Feeling Narva: Unravelling affective layers in urban coexistence and identity”), Borys Begun (Europa-Universität Viadrina, „Функции культурных границ в современной литературной антиутопии”). Eestist esinesid Eesti Kirjandusmuuseumi ja Tartu Ülikooli teadlased Liisi Laineste, Mare Kõiva, Sergei Troitski, Nikolai Anisimov, Eva Toulouze jt.

20.–21. oktoobri peeti Eesti Kirjandusmuuseumis sügiskonverents „Olnu on ikka veel täna”. Korraldasid Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Selts, Ene Mihkelsoni Selts ja Eesti Kirjandusmuuseum. Esinesid Peeter Kaasik („Ene Mihkelsoni vanemate lugu ja metsavendluse uurimise hetkeseisust”), Mauri Kiudsoo („Metsavendade jäljed maastikul”), Mari-Ann Remmel („Vanad pelgupaigad eesti kohapärimuses”), Aigi Rahi-Tamm („Kodutus 1940. aastate kontekstis”), Aija Sakova ja Tiina Ann Kirss („Millest tunnistab „Ahasveeruse uni”?”), Galina Ponomarjova

(„Metsavendlus ukraina ja eesti kirjanduses. Maria Matiose „Solodka Darjusja” ja Ene Mihkelsoni „Katkuhaud” ja „Ahasveeruse uni””), Marin Laak („Metsavendluse uurimise jäljed Ene Mihkelsoni arhiivis”). Paneeldiskussiooni „Kirjanduse roll ajalooliste teemade käsitlemisel? Mida lisab, millist tõde avab kirjandus?” juhtis Eneken Laanes, osalesid Lilli Luuk, Priit Põldma, Marju Lauristin ja A. Rahi-Tamm. Teisel päeval kõneles kindral Martin Herem („Metsavendlus kui meie sõjaajalugu”), Rasmus Kagge, Laur-Leho Kaljumetsa ja Tõnis Lehe ettekandest sai teada, kuidas „Metsavendade” sari teleekraanile jõudis. Aija Sakova ja Joosep Susi juhitud teisel paneeldiskussioonil „Kirjanduse ja ajaloo lõimitud õpetamine” osalesid Reelika Laes, Indrek Riigor, Andrus Org ja David Ilmar Lepasaar Beecher. Toimus neli töötuba, mille eesmärk oli kindlal üldpädevusel põhineva lõimitud ajaloo- ja kirjandusõpetuse õppematerjali koostamise ideede genereerimine ja tunnikavadeks vormistamine. Kultuurimõtestaja preemia pälvis kirjanik ja kirjandusuuriia Igor Kotjuh.

20.–22. oktoobrini korraldas Emakeele Selts põliskeelte kümnendile pühendatud keelelaagri. Laagrisse olid oodatud kodukandi keelte ja eluviisi hoidjad ja keelehuvilised õpilased 8.–12. klassist. Ettekannetega esinesid Karl Pajusalu (TÜ, „Uuenev Eesti keelemaastik”) ja Péter Pomozi (Eötvös Lorándi ülikool, Budapest, „Ungari keelealast ja keelerikkuse hoidmisest”). Toimus Tiina Laansalu (EKI) keeleressursside töötuba ja Kristiina Praakli (TÜ) noortekeele töötuba. Oma tegevust tutvustasid keelekogukondade esindajad saartelt kuni Häädemeeste ja Kuusaluni.

23. oktoobril toimus Tallinnas Eesti Lastekirjanduse Keskuses seminar „Laps kirjanduses 11. Raamatukogu toob kokku”. Seminariga tähistati ELK 90. sünnipäeva:

12. novembril 1933 asutati esimene spetsiaalselt lastele ja noortele loodud Tallinna Noorteraamatukogu. Ettekannetega esinesid Maris Saagpakk (TLÜ, „Sured wägga head orange ounad” – võõraste maade kirjeldustest laste misjonijuttudes XIX sajandi keskel”), Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu, „Lasteraamatukogust Eesti Vabariigis enne nõukogude okupatsiooni”), Elle-Mari Talivee (Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus / TLÜ, „Tuglase raamatukogu ja lapselik uudishimu”), Krista Kumberg (Lääne Maakonna Kesksaamatukogu, „Krunniga tädi ja hiirvaikne ruum – kas ikka veel?”), Risto Järv (EKM, „Muudab maailma. Laps muinasjutu subjektina”), Jaanika Palm (Eesti Lastekirjanduse Keskus, „Lugemine keelatud!”), Ilona Martson (Tähekesse peatoimetaja, „Eesti lapse oma ajakiri: lasteajakirjandus minevikus ja tänapäeval”) ja Mari Klein („Mis sa seal toimetad? Pilguheit (keele)-toimetaja töö kulisside taha”).

27.–28. oktoobrini korraldas Võru Instituut konverentsi „Põlised ja rändajad, olijad ja tulijad, suhted ja mõjud”. Tähelepanu all olid eelkõige läänemeresoome väikerahvad, aga ka teised põlisrahvad ja põliskeelte kogukonnad Läänemere ümbruses ja kaugemal. Esinesid Janne Saarikivi („Keelte levimine läänemeresoome aladel – kas migratsioon või keelevahetus? Mõnda meie esiajaloo rändelainetest”), Kristiina Tambets („Ränded Eesti alade asustusloos arheogeneetika vaates ja rõhuga Lõuna-Eestil”), Karl Pajusalu („Lõuna-eesti ja liivi keele kontaktalad”), Heiki Valk („Kääparahva kadumine: asustuse järjepidevuse(tuse) küsimus Ida-Võrumaal IX–XIII sajandil”), Evar Saar („XVI–XVII sajandi Võrumaale tulijad ja nende jäljed nimedes”), Mari Sarv, Kati Kallio („Sisuelementide rändemustrid läänemeresoome regilaulude korpus”), Denis Kuzmin („Venäläisperäinen

maastoterminologia Tverin Karjalan murteissa”), Rainer Kuuba („Midä näütäse 2011. ja 2021. a rahva ülelugõmisõ võrokõisi rändamise kotsilõ”), Liina Lindström, Helen Plado, Maarja-Liisa Pilvik, Triin Todesk ja Annika Kängsepp („Võro ja seto keele kasutamine XX ja XXI sajandil”), Jüvä Sullõv („Võrokõisi rändamine ja võro võrgosõnaraamadu pruukmisstatistiga”) ja Kadri Ugur („„*Millega sa nakkama sait, et pidit ärh Võrolõ kolima?*” Autoetnograafiline kaehus üte tagasituleki pääle”).

27.–28. oktoobril toimus TÜ Narva kolledžis hõimunädala kirjanduskonverents „Vabaduse kontsept Ida-Euroopa kirjan-

dustes VII: „Sándor Petőfi Edith Södergranini”. Plenaarettekannetega esinesid Szilárd Tibor Tóth („Sándor Petőfi Edith Södergranini: soome-ugri luulekunsti uuendamine läbi aegade”), Piret Norvik („Eesti keel muutub ajas Petőfi luuletõlgete näitel”), Arvo Valton („Soome-ugri eeposed”) ja Kerttu Rakke („Kõnekeel kirjandusse”). Sektsiooniistungil astusid üles Aleksei Arzamazov, Esa-Jussi Salminen, Nikolai Rakin ja Aleksei Demihhov. Arvo Survo esitles oma raamatuid: ingerisoomeladja eepost „Pääskölintu-Päivälintu” (2020) ja „Iku-Ruotus. Eepos korpiheimon sodasta ristimeekkalaisia vastaan” (2023).

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

24. augustil kaitses Hanna Pook Tartu Ülikoolis eesti keele erialal doktoritöö „Pronoun use and variation in Estonian dialects: kes ‘who’, mis ‘what’ and keegi ‘someone’” („Pronoomenite kasutus ja varieerumine eesti murretes: kes, mis ja keegi”). Juhendaja oli prof Liina Lindström (TÜ), oponent prof Marja-Liisa Helasvuo (Turu ülikool, Soome).

Varieerumine on keele loomulik osa: varieeruda saab muu hulgas hääldus, sõnavara, vormid, konstruktsioonid. Varieerumist võib leida kõikidest keeltest, murretest ning registritest, kõikidelt keele tasemetelt ja iga keelekasutaja kõnest. Doktoritöö uurib asesõnade kasutuse varieerumist eesti murretes. Vaatluse all on küsivad siduvad asesõnad *kes* ja *mis* ning umbmäärane asesõna *keegi*, mille varieerumist on uuritud kahest aspektist. Esmalt, kui kirjakeeles saab asesõnadega *kes* ja *keegi* viidata vaid elusolenditele ning asesõnaga *mis* elututele objektidele, siis teatud eesti murretes on võimalik ka nende asesõnade vastupidine kasutus (*Kellest sa leiba teed?*

Mulle tuli kiri vennalt, mis Saksamaal elab. Poest ei olnud kedagi saada.). Teisalt, kui muude nimisõnade ja asesõnade puhul on osasihitise positsioonis osastava käände kasutamine kohustuslik, siis asesõna *mis* puhul võib samas positsioonis selle asendada ka nimetava käändega (*Mida ~ mis sa teed?*).

Töö eesmärk oli välja selgitada, millised geograafilised ja morfosüntaktilised tunnused neid kaht varieerumist mõjutavad ning mis võis nende teket põhjustada. Töös ilmnes, et uuritud varieerumiste arengus on oluline koht grammatiseerumisel: nähtusel, mille puhul sõnavaralised elemendid keeles muutuvad aja jooksul järjest grammatilisemaks ja kaotavad sealjuures mitmeid tähendusnüansse. Nende asesõnade enim grammatiseerunud positsioonides ja funktsioonides tuleb varieerumine kõige rohkem esile. Tulemused näitavad, et uuritud asesõnade kasutuse varieerumine ei ole juhuslik, vaid sõltub paljudest tihti omavahel seotud keelesisestest ja -välistest tunnustest. Kõnelejad ei pruugi olla neist teguritest teadlikudki, kuid need ilmnevad kvantitatiivsete ja sta-

tistiliste sageduspõhiste analüüside käigus. Just (murrete) lauseehituse uurimisel on selliste meetodite kasutamine eriti oluline, sest vaid nii on võimalik kindlaks teha peenemaid kasutusnüansse, mis kvalitatiivses analüüsis ei pruugi avalduda. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/91304>)

5. septembril kaitses Merit Rickberg Tartu Ülikoolis semiootika ja kultuuriteooria erialal doktoritöö „Towards complexity thinking with Juri Lotman: Modelling cultural dynamics in educational systems“ („Kompleksse mõtlemise poole koos Juri Lotmaniga: kultuuridünaamika modelleerimine haridussüsteemides“). Juhendajad olid prof Peeter Torop (TÜ) ja lektor Silvi Salupere (TÜ), oponendid dotsent Laura Gherlone (Argentiina paavstlik katoliku ülikool, Buenos Aires) ja prof Dalia Satkauskytė (Vilniuse ülikool, Leedu).

Haridussüsteemides nähakse sageli olulist platvormi üleilmsete probleemide lahendamiseks ning ühiskondlike muutuste juhtimiseks. Vaatamata püüdlustele planeerida, juhtida ja mõõta hariduse mitmetasandilisi protsesse võivad need siiski viia ootamatute tulemusteni. Üks võimalus taolisi arenguid kirjeldada on modelleerida haridust kompleksse süsteemina. Komplekssüsteemide uuringud pakuvad raamistikku, mille abil on võimalik mõtestada süsteemi osade vahelisest mittelineaarsest vastastikmõjust tingitud ennustamatust. Kuigi osadevaheliste keeruliste seoste kirjeldamine ei võimalda paremini ennustada täpseid arengusuundi, võib see aidata tuvastada muutuste mustreid sellistes süsteemides. Problemaatiline tundub aga olevat see, et kompleksuse mõistmise raamistikud on peamiselt inspireeritud loodus- ja täppis-teaduste valdkondades tehtud uuringutest. Ehkki kõiki kompleksseid süsteeme saab kirjeldada mõningate ühiste põhimõtete

alusel, on nende süsteemide käitumises ka suuri erinevusi, sõltuvalt sellest, kas kompleksust vaadatakse füüsilistes süsteemides või kultuuris.

Doktoritöö käsitleb Juri Lotmani semiootilise teooria potentsiaali kultuuri kui kompleksse süsteemi eripära täpsustamiseks. Juri Lotmani kultuurisemiootikast tulenev kompleksuspõhine lähenemine suudab hoida kultuuri staatilis-dünaamilist mõõdet paradoksaalses pinges ning selle kaudu käsitleda ühtaegu nii lineaarseid protsesse kui ka ennustamatuid arenguid, vaadeldes neid üksteist vastastikku tingivatena. Doktoritöö selgitab, kuidas Lotmani komplekssusraamistik võimaldab modelleerida kultuuridünaamika ja kultuuri struktuurilise korralduse vahelist suhet ning võib seega pakkuda väärtuslikku sisendit haridusvaldkonna jaoks, kus küsimus erinevate mudelite suutlikkuse kohta soovitud muutuste esilekutsumiseks on kriitilise tähtsusega. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/91392>)

19. septembril kaitses Andra Annuka-Loik Tartu Ülikoolis eesti keele erialal doktoritöö „Naer ja naerev hää eesti suulises suhtluses“ („Laughter and smile voice in Estonian spoken interaction“). Juhendaja oli dr Tiit Hennoste (TÜ), oponent dr Maria Frick (Oulu ülikool, Soome).

Naer on akustiline konstruktsioon, millel eraldiseisvana tähendus puudub. Seda, mida kõneleja naeruga teeb, saab teada naeru ümbritsevast kontekstist. Naeru seostatakse sageli huumoriga. Kuigi see võib nii olla, ei saa tähelepanuta jätta naeru olulist rolli probleemsetes olukordades. Inimesed naeravad ka siis, kui soovivad pehmeneda nende jaoks delikaatseid olukordi: näiteks keeldutakse kutsesest või põhjendatakse, miks mõni asi on õigeaks ajaks tegemata jäänud. Nii on naer vahend, millega saab vähendada tekkinud piinlikkustunnet. Naerev hää – väitekirja

teine peamine uurimisobjekt – on hääle-kvaliteedi muutus, mis sageli kaasneb naeratamisega. Varasemad uurimused on selgitanud, et sarnaselt naerule võib naerev hääl olla kasutusel nii humoorikates kui ka probleemsetes olukordades.

Väitekirjas analüüsiti nii argi- kui ka ametivestlusi, et võrrelda kahe vestlustüübi naere. Argivestluste seas on sõprade ja tuttavate vahelised vestlused, mis toimuvad vestlejate kodudes. Ametivestluste hulka kuulub nii infokönesid kui ka telesaadete salvestusi, milles kõnelevad üksteisele võõrad, ametirollis olevad isikud. Töös uuriti, millised on eesti suhtluses esinevad naerud, kui pikalt naer ja naervad hääled kestavad, kus nad kõnevoorus asuvad, mis toimub vestluses pärast naeru ja naervat häält ning kuidas on nendega seotud naeratused ja liigutused. Võrreldi ka seda, kuidas erinevad nende poolest ameti- ja argivestlused ning humoorikad ja probleemsed situatsioonid.

Tööst järeldus, et naer ja naerev hääl erinevad argi- ja ametivestlustes küllaltki palju. Näiteks kestab naer argivestlustes kauem kui ametivestlustes. Samuti on vestlustüübiti ja suhtlusolukorrati erinev see, kus naer ja naerev hääl voorus paiknevad. Kui humoorikates olukordades hõlmasid naer ja naervad hääled enamasti kogu vooru, siis probleemsetes olukordades esinesid need pigem vooru lõpus. Ka naeru ja naerva häälega kaasnevad liigutused on erinevad: probleemsetes olukordades liigutavad kõnelejad naerdes oma keha palju väiksema amplituudiga, kui nad teevad seda humoorikates olukordades. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/91983>)

29. septembril kaitses Silvia Kurr Tartu Ülikoolis doktoritöö „Material ekphrasis: Bringing together new materialisms and ekphrastic studies” („Materiaalne ekfraas: uusmaterialismi ja ekfraasi-

uuringute kohtumine”). Juhendaja oli prof Marina Grišakova (TÜ), oponendid prof Gabriele Rippl (Berni ülikool, Šveits) ja dr Jarkko Toikkanen (Oulu ülikool, Soome).

Kui antiikajal kasutati terminit *ekfraas* mentaalset visualiseerimist ergutavale kõnele viidates, siis tänapäeval kirjeldatakse selle mõistega erinevaid intermediaalseid nähtusi, alates maalide, skulptuuri ja fotograafia kirjanduslikest kirjeldustest kuni filmidesse integreeritud maalikunstini. Doktoritöö käsitleb ekfrasitiliste kirjelduste ja kujutiste funktsioone kirjanduses ja filmis ning uurib, kuidas ekfraas transformeerib kujutist, juhtides seega tähelepanu materiaalsusele ja kehas-tumusele. Materiaalsusele orienteeritud analüüs toetub uusmaterialismi teooriatele, millel on kaks eesmärki: esiteks, ületada dualistlikke vastandeid (keha ja vaim, loodus ja kultuur, materiaalsus ja tähendus); ja teiseks, vaidlustada ideed, et materiaalsus on passiivne objekt.

Materiaalsuse analüüs mitmel skaalal – alates mikroskoopilisest kuni makroskoopiliseni – näitab, et ekfraas vaidlustab dualismi ja antropotsentrismi mitmel viisil, rõhutades muu hulgas rakkude agentsust, kehastunud kogemust ja ökoloogilisi protsesse. Seega on ekfraas võimas vahend, et (ümber) kujundada arusaama kunstist ja maailmast. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/92130>)

31. oktoobril kaitses Tiina Paet Tartu Ülikoolis eesti keele erialal doktoritöö „Võõrainese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade”. Juhendajad olid TÜ emeriitprofessor Urmas Sutrop ja EKI juhtivkeelekorraldaja dr Peeter Päll, oponent dr Pirkko Nuolijärvi (Kodumaa keelte keskus, Soome).

Leksikoloogiaalase väitekirja uurimisobjekt on eesti keele võõrainese (tsitaat-sõnade ja võõrsõnade) kasutamisega

seonduv. Eesmärk on näidata, mis soodustab võõrsõnade kirjakuju muutumist ja mis seda takistab, ning pakkuda eesti keelekorraldusele uuendatud põhimõtteid keelde tuleva võõrainese käsitlemiseks, eeskätt leksikograafilisel esitamisel Eesti Keele Instituudi (EKI) ühendsõnastiku (ÜS) ja 2025. aastal ilmuva ÕS-i tarvis. Leksikograafiline esitus tähendab sõnavaraüksuste igakülgselt kirjeldamist, mis hõlmab nii sõna vormi, sisu kui ka kasutamist. Võõrsõnavara esitusega kaasnevad mitmed keelekorralduslikud küsimused: kust jookseb piir aktsepteeritava rööpvormi ja ortograafiavea vahel, kuidas käsitleda rööpseid kirjakujusid ja keelereeglitele mittevastavaid vormistusviise (nt tsitaatsõnade puhul), levinud mugandhääldusi, käändtüüpide segunemist, sõnatähenduste muutumist jms. Tänapäeva leksikograafias ja keelekorralduses lähtutakse küll järjest enam kasutuspõhisusest (nt keeletoimkonna otsustes) ja teadusliku uurimise tulemustest (muudatused ÜS-is ja ÕS-is 2025), ent seni pole piisavalt uuritud, kuidas normingud toimivad ja millised normingud ei tööta. Väitekirj on osa sellesuunalisest uurimistööst: vaadeldud on võõrsõnade kirjakuju muutumist saja aasta jooksul ja lähtutud kasutuspõhisest lähenemisviisist. Uurimismaterjal pärineb eeskätt võõr- ja õigekeelsussõnasti-

kest ja sõnastike andmebaasidest, taustamaterjal EKI keelenõu andmebaasist. Tulemused näitavad, et piir rööpvormi ja kirjavea vahel on suuresti tunnetuslik ja kokkuleppeline. Ühest piiri aktsepteeritava keelemuutuse ja õigekirjavea vahel on raske kehtestada, ent kui kasutus näitab paljude keelekasutajate sagedast n-ö eksimist ühe vormi kasuks, siis on sellel põhjus, mis väärrib uurimist. Sõnaraamatutöös võiks toetuda järgmisele hindamislausele: kui norminguvastast varianti on võrreldes normingukohasega kogukasutuses vähemalt 20%, on alust kaaluda rööpvormi aktsepteerimist. Võõrsõnade kirjakuju muutumise olulisemad aspektid on lähtekeel (selle struktuur), laenu kuju lähtekeeles ja vahenduskeeles, laenamise situatsioon ning keelekorraldusotsused. Eesti keel on kõige ulatuslikumalt olnud kontaktis saksa ja vene keelega, suurem osa laentüvevarast on jõudnud eesti keelde saksa keele kaudu. Praegune dominantkeel on inglise keel, mille vahendusel toimub nn taaslaenamine, samuti on see peamine uuslaenude allikas. Väitekirjas olen jõudnud järeldusele, et üldkeele sõnaraamatus, nagu EKI ühendsõnastikus, saab deskriptiivseid ja preskriptiivseid infoüksusi põimida, lisa-des selgituse või soovitusel ajaloo. (<https://hdl.handle.net/10062/93466>)

NOVEMBER

- 5. **Tiiu Relve**, tõlkija – 75
- 7. **Mathura**, kirjanik, tõlkija – 50
- 8. **Killu Mei**, keeleteoimetaja – 50
- 12. **Sven-Erik Soosaar**, keeleteadlane – 50
- 13. **Renate Pajusalu**, keeleteadlane – 60
- 18. **Kaspar Jassa**, kirjanik – 50
- 24. **Hando Runnel**, kirjanik, kirjastaja – 85
Janika Kronberg, kirjandusteadlane – 60
Mika Keränen, kirjanik – 50
- 27. **Asta Õim**, keeleteadlane – 80
Heli Allik, tõlkija – 50

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Harja otsimisest ja merest kerkivast mõõgast regilauludes
- Ühest eesti keeles puudevast mõistest

 9 770131 144034	TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	
Hind 3.20 €	